

FÂTİH'İN TEŞKİLÂT KANUNNÂMESİ
VE
NİZAM-I ÂLEM İÇİN KARDEŞ KATLI MESELESİ

Abdülkadir Özcan

29 Mayıs 1453'de Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğunun merkezi İstanbul'u almasıyla Osmanlı kroniklerinde «Ebü'l-feth», fakat daha yaygın olarak «Fâtiḥ» ünvanlarıyla anılan II. Mehmed, Osmanlı Devletini bir saltanat hâline getirmekle kalmamış, bu imparatorluğun teşkilât ve teşrifât kaidelerini ilk defa bir mecmûada toplamakla, bir kanun adamı olarak da tarihlere geçmiştir¹.

Kuruluşundan beri Osmanlı Devletinde câri olup, o zamana kadar tedvîn edilmemiş kanunların² lerlenmesiyle teşekkül etmiş ve küçük bazı teferruatlarla yüzyıllarca bu devletin teşkilât ve müesseselerinde yürürlükde kalmış bir eser olarak büyük önem taşıyan ve Viyana Millî Kütüphanesinde bulunan nüshasına dayanılarak Mehmed Ârif Bey tarafından Türkiye'de ilk defa *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)* ilâvesi olarak (İstanbul 1330) nesredilmiş olan bu *Kanunnâme*'nin, son yıllarda tamamının uydurma oldu-

1 Fâtiḥ, ayrıca yürüklere dâir küçük bir kanun ile, çeşitli vergi ve gümrük kanunlarından mürekkep bir reaya ve ceza kanunnâmesi daha derletmiş olup, bu eser Friedrich von Kraeitz tarafından (*Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I, Wien 1921, 13-48) ve ondan naklen Ömer Lütfi Barkan tarafından (*XV. ve XVI. Asırlarda Osmanî İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I. Cilt, Kanunlar*, İstanbul 1943, 387-395) nesredilmiştir.

2 Usûl, nizam ve kaideler mânalarına gelen kanun kelimesi Grekçe olup, Arapça'ya geçmiş, hatta kavânin şeklinde cem'i de yapılmıştır.

ğu³ veya bir kısmının sonradan yazılıp Fâtih'e izâfe edildiği⁴ yolunda neşriyat yapılmış ve eserin sıhhati hakkında bâzı şübheler doğmuş olmakla birlikte, bazı Osmanlı kroniklerindeki imâlar, Mehmed Ârif Bey'in, *Kanunnâme*'nin Fâtih'in son yıllarında, devrin vezîria'-zamı Karamanî Mehmed Paşa (ö. 1481) zamanında tertib edilmiş olabileceği⁵ kanaatini te'yid etmektedir.

Ezcümle, *Târih-i Ebû'l-feth* müellifi Tursun Bey, Fâtih'in son seferine çıkmasında bu Vezîr'in rolünden bahsederken onun «kâmil ve zîrek vezîr» olduğunu⁶ söylemekte; Kemal Paşa-zâde ise, «mekr ü tezvîrde bi-nazîrdi, Pâdişâhın dizginleri elinde idi. Âyîn-i saltanata ve kavânin-i emârete uymaz çok bid'at vaz' etmiş idi»⁷ diyerek onu şiddetle tenkid etmektedir. İlk sekiz padişahın devirlerini, II. Bayezid'in emriyle kaleme almış olduğu *Heşt Bihişt* adlı eserinde anlatan İdris-i Bitlisî (ö. 1520), her hâlde Osmanlı devlet teşkilâtını kitabında ayrı bir bölüm altında değerlendiren ilk tarihçidir. Ve İdris'in Osmanlı devlet teşkilâtı bahsini, Fâtih devrini anlattığı yedinci deftere tahsisi tesadüfî olmayıp, bu devrin kanunlaştırma ve teşkilâtlanma hareketlerinin bir ifadesidir. Hattâ *Fatih Kanunnâmesi*'nin muhtevâsından ilk bahseden müellif, Âlî değil İdris-i Bitlisî'dir⁸.

Bâzı tenkitlerine rağmen *Heşt Bihişt*'den geniş ölçüde faydalandığı anlaşılan Gelibolulu Âlî Mustafa Efendi ise «Ebû'l-feth kanunlarından» açıkça bahsetmiş ve *Fatih Kanunnâmesi*'nin muhtevâsını, fakat daha mufassal olarak eserine derc etmiştir⁹.

3 Ali Himmet Berkî, *İstanbul'un Beşyüzcü Fetih Yıldönümü Münasebetiyle Büyük Türk Hükümdarı, İstanbul Fâtihî Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı*, İstanbul 1953, 142-148.

4 Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*, München 1967, 34 vd.

5 Mehmed Ârif Bey, *Kanunnâme*'yi neşrederken yazmış olduğu önsözde (s. 6), eserin 882/1477'den sonra yazılmış olabileceği kanaatini belirtmiştir.

6 Mertol Tulum neşri, İstanbul 1977, s. 182.

7 *Tevârih-i Âl-i Osman* (VII. Defter), Şerafettin Turan neşri, Ankara 1957, 531 vd.; Aşık Paşa-zâde ise Karamanî Mehmed Paşa'nın pek çok vakfı bozup timâra çevirmesini ağır bir dille tenkit etmektedir (*Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 192); M. Mecdî'nin *Şakayık Tercümesi*'nde de (İstanbul 1269, s. 150) bu zâatın Divan teşkilâtındaki faaliyetlerine işâret olunmaktadır.

8 *Heşt Bihişt*, Nuruosmaniye Ktb., nr. 3209, varak (vr.) 358a vd.

9 *Künhü'l-ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Ktb., TY. 5959, vr. 88a vd.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde yazılmış olan *Tarih-i Sâf*'daki¹⁰; «Divân-ı büleud-eyvân-ı Osmanî esâsını ol Sultân-ı ma'delet-üvânın fikr-i metnini te'sîs ü te'kid edüp, bünyân-ı erkân-ı şevket ü saltanatı re'y-i mübînini te'yîd ü teşyîd etdi»¹¹ ve; «Kadiaskerler arzından çıkdıkda vezîria'zam ve sâir vüzerâya tevakkuf etmeleri bunların kanunudur»¹² gibi ifâdeler ile, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan Osman-zâde Tâib'in (ö. 1724) Karamanî Mehmed Paşa hakkındaki; «Hâlâ düstürü'l-amel olan kavânin-i nâfi'anın ekseri netice-i tedbir-i isâbet-peziridir»¹³ sözleri, Osmanlı devlet teşkilâtının ilk defa Fâtih tarafından ve Karamanî Mehmed Paşa'nın sadâretinde esaslı bir şekilde ele alınıp, bir risâle şeklinde tedvîn edildiğinin bâriz delilleridir. Bu husûs, Fâtih hakkında yapılmış monografik çalışmalarla da te'yid edilmiştir¹⁴.

Zamanındaki ilmiye tarîkının bozulduğunu gören III. Murad, 1577'de devrin vezîria'zamı Sokullu Mehmed Paşa'ya gönderdiği bir fermânda: «Hâlen tarîk-ı ulemâya hayli ihtilâl âriz olup, kanûn-ı kadîm-i Sultân Mehmed-i Gazî zamanındaki gibi gözedilüp zemânımızda dahi ahsen olmak murâdımdır»¹⁵ derken, yine Fâtih devrinin kanunlaştırma hareketlerine ışık tutmaktadır¹⁶. *Kanunnâme*'de

10 *Tuhfetü'l-ahbâb* adıyla da bilinen bu eserin müellifi, 1287'de İstanbul'da yapılan tab'ında tasrih edilmemiştir. Ancak, *Osmanlı Müellifleri* (I, 347), *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası* (İstanbul 1959, s. 6), *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul 1972, III, 59) ve Sâmîha Ayverdi'nin *Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fatih* (İstanbul 1953, s. 151, 275) vs. gibi bazı eserlerde Taşköprü-zâde Kemaleddin Efendi'ye mâl edilmiş ve kütüphâne fişlerine bu zâatın adıyla geçmiş de, müellifin, kendisinden, III. Murad devri şeyhülislâmlarından Bostan-zâde Mehmed Efendi'nin oğlu olarak (s. 83-84) bahsetmesi ve I. Ahmed devrindeki kendi kazaskerliğini zikri, (s. 9-10) *Tarih-i Sâf*'ın Bostan-zâde Yahya Efendi tarafından kaleme alındığını kat'ileştirmektedir. Bu hususta daha geniş bilgi için bk. Necdet Sakaoglu, *Duru Tarih*, İstanbul 1978, s. 10-14.

11 *Tarih-i Sâf*, İstanbul 1287, s. 45.

12 *Aynı eser*, s. 50.

13 *Hadikatü'l-vüzerâ*, İstanbul 1271, s. 14.

14 Franz Babinger, *Mahomet II Le Conquérant et son temps* (1432-1481), Paris 1954, s. 443, 520-521; Halil İnalcık, «Mehmed II» maddesi, *İ.A.*, VII, 512; Şehabeddin Tekindağ, «Mehmed Paşa, Karamanî» maddesi, *İ.A.*, VII, 589.

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 241-242.

16 Nitekim Gelibolulu Âlî de Fâtih için: «Eger çi ecdâd-ı izâmından Yıldırım Bâyezid Han'dan kendülere gelince vâki olan abâ en-kirâm bu-kavâninin

kaptandan hiç söz edilmemesi ve bir Arz-odası ile Hasoda inşâsından bahsi ise eserin Fâtih devrinde tertiblendiğinin açık delilleridir. Zirâ, bu Padişah zamanında Osmanlı Devletinin küçük bir deniz gücü bulunduğundan *Kanunnâme*'de Kaptan Paşalık müessesesinden bahs olunmaması tabiidir. Gelibolu'da bulunan bu küçük donanma Gelibolu sancak beyinin idaresinde idi¹⁷. Arz-odası da ilk defa Fâtih tarafından inşâ edilmiş olup, o zamana kadar Divân toplantılarına bizzat padişahlar başkanlık ettiği hâlde, Fatih'in son zamanlarında bu işin vezîriâzama bırakıldığı ve toplantının sonunda, mezkûr Arz-odasında hükümdara bilgi verilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu arz hakkında kesin kaidelerden bahs edilmemesi II. Mehmed'in o zamana kadar Divân toplantılarına başkanlık ettiğini akla getirmektedir¹⁸.

Bu şübheler daha ziyade, *Fâtih Kanunnâmesi*'nin şimdiye kadar tek nüsha olarak günümüze intikal etmiş olduğu, gerek resmî belgelerde, gerek kroniklerde veya müstakil olarak bir başka nüshasının bulunmadığı zannından ileri gelmekte idi. Gerçekten, şimdiye kadar Viyana'daki nüshanın dışında başka bir *Kanunnâme* metninin mevcûd olduğu ilim dünyasının meçhûlü bulunmakta idi. Halbuki Koca Müverrih Bosnalı Hüseyin Efendi'nin *Bedâyü'l-vekayi*¹⁹ adlı umûmî târihinde *Kanunnâme*'nin Viyana nüshasına göre daha mutenâ bir metninin bulunması artık bu şübheleri ortadan kaldırmakta, Fâtih tarafından bir teşkilât ve teşrifat kanunnâmesinin tertib edilmiş olduğunu kesinleştirmektedir. Uzun yıllar reisülküttab olarak Divân-ı humâyûn hizmetinde bulunmuş bir kimse olan Hüseyin Efendi, adı geçen tarihini bu hizmetten mütekaid olduktan sonra kaleme almış

bir mîkdârını forâ buyurmuşlar, lâkin bi't-temâm tertib ü ihtimâm ve ihtitâm niyyeti güyâ ki Ebû'l-feth merhûmun mesûbâtı defterine ta'lik kılmuşlar», (*Künhü'l-ahbâr*, aynı nüsha, vr. 86b.)

17 M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 71; Ahmed Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organları Olarak Divân-ı Hümayun*, Ankara 1976, s. 54.

18 Mumcu, *Aynı eser*, s. 131.

19 Eserin Leningrad Asya Müzesi'ndeki nüshası, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilim Akademisi Asya Halkları Enstitüsü tarafından, Doğu Halkları Edebi Âbidelerinin 14. büyük serisi olarak iki ciltlik faksimile halinde 1961 yılında Moskova'da basılmıştır. Metni bir girişle A.S. Tveritinovoy, fihrist ve indeksli Yu. A. Petrosyana hazırlamıştır. Burada bu neşir kullanılmış ve eserin varak numaralarına atıfta bulunulmuştur.

ve 1054/1644-45 yılında, yani hayatının son senelerinde tebyiz etmiştir²⁰. *Kanunnâme* metni eserin II, 277b-283b varakları arasında bulunmaktadır. Müellif *Kanunnâme*'nin Fâtih'in emri ile zamanın nişancısı Leysi-zâde Mehmed Efendi tarafından üç bâb hâlinde tedvin ve tahrîr edildiğini belirttikten sonra, 1022/1613-14 yılında reisülküttab iken bu *Kanunnâme*'nin Divân-ı humâyunda mazbût sûretini gördüğünü ve o zaman, bu resmî nüshadan istinsah ettiğini ve bilâhure târihine derc ettiğini yazmaktadır²¹.

Bosnalı Hüseyin Efendi'nin verdiği metin 1029'da istinsâh edilen Viyana nüshasına göre daha eski ve daha sıhhatli olup, çok yerde onun eksiklerini tamamlamakta, ifâde bozuklukları ve yanlışlarını düzeltmektedir.

TOEM ilâvesi olarak neşredilen *Kanunnâme*'nin *Bedâyü'l-vekayi*'deki metne göre eksik, birçok imlâ hatâları, ifâde bozuklukları ve bâzı yanlışlıklarla dolu olduğu tesbit edilmiş ve bu neşrin kullanımının mahzurlu olduğu kanaatine varılmıştır. Bu hususta daha açık bilgi vermek için ikisi arasında yapılan karşılaştırmadan elde edilen tipik misaller aşağıda gösterilmiştir.

Bedâyü'l-vekayi (BV)'deki metne göre *TOEM*'de neşredilen Viyana nüshasının (TE) eksik kısımları :

Bizzat rikâb-ı humâyuna arz etme yetkisine sahip olanlar zikredilirken başta vüzerânın da (BV, 278b) onlardan olduğu, TE, s. 13'de; kâtiblerin mertebeleri verilirken ruznâmecî ile mukabelecî arasında sipahîler kâtibinin (BV, 279b) bulunduğu TE, 18'de; yenicegilere her yıl verilecek çukanın lâciverd rengi, başlarına saracakları astarın altışar zirâ ve yayabaşılara verilecek çukanın beşer zirâ (BV, 280b) olduğu TE, 22'de; başdefterdarın doksanbin akçe ile mütekaid (BV, 282a) olduğu TE, 29'da ve kadıların imzâ hakkı olarak oniki akçe alacakları (BV, 282b) TE, 29'da belirtilmemiştir.

Viyana nüshasındaki (*TOEM*'deki neşrine göre) ifade düşüklükleri :

20 *Bedâyü'l-vekayi*, vr. 2a. Müellif, eserini telif ederken İdris-i Bitlisî'ye iktidâ ettiğini belirtmiş (2b) ve *Heşt Bihîşt*'ten geniş ölçüde istifade etmişse de, Âşık Paşa-zâde, Neşri, Tâci-zâde Cafer Çelebi, Celâl-zâde, Hoca Sadeddin Efendi, Nev'î (*Netâyicü'l-fünân*...) ve Koçî Bey'den de nakillerde bulunmaktadır.

21 *Aynı eser*, 277a-277b.

Mal defterdarlarının mertebesi belirtilirken «altı kerre yüzbin akçelik beğ dahi olursa...» (BV, 278a) ifadesi TE, 11'de «altı kerre yüzbin *belki* dahi olursa...»; «cümle umûr-ı saltanatı vezîria'zam sâir vüzerâ ile ve defterdârlarım ile müşâveret edeler» (BV, 279a) ifadesi TE, s. 16'da «müşâvere-i umûr-ı saltanatı...» ve «umûr-ı mahfiyyeyi vezîr-i sâni dahi duymaya» (BV, 279b) ifadesi ise TE, s. 16'da «umûr-ı mahfiyye sâni dönmeye» şeklindedir.

Viyana nüshasındaki bâzı yanlışlıklar ise aşağıdadır :

«Yeni mülâzım ze'âmet istese yirmibin akçe ze'âmet verile» (BV, 280b) ifadesi TE, s. 21'de «.. yirmibin akçe tîmâra emir vereler»; «evvelâ cerime kanda gerek mirî subaşalarına ve gerek ehli tîmâr subaşalarına üçbin akçe ola» (BV, 281b) ifadesi TE, 28'de «evvelâ cerime k a n u n d a gerek mirî subaşalarına...» şeklinde olup, cerimenin cinsi, yani katli için olduğu tasrîh edilmemiş, kan kanun olarak yazılmıştır.

Yukarıda sâdece bir fikir için verilen misaller seçilirken elkab bahsi nazara alınmamıştır. Burada da çok sayıda eksiklikler, yanlışlıklar vardır. Bu bakımdan mezkûr misallere daha bir çok ilâvelerde bulunmak mümkün ise de, aşağıda *TOEM*'de neşredilen Viyana nüshası ile *BV*'deki nüshanın mukayeseli metni de verileceğinden söz daha fazla uzatılmamıştır.

İleride, nizâm-ı âlem için kardeş katli üzerinde durulurken, dolayısıyla eserin sıhhatine de temas edilmiş olduğundan, *Kanunnâme*'ye bir başka açıdan yapılan tenkide geçmek istiyoruz.

Alman araştırmacı Konrad Dilger tarafından öne sürülen şüpheler daha başkadır. Dilger, kısaca, Fâtih zamanında bir teşkilât kanunnâmesinin küçük bir çekirdeğinin bulunup, daha sonra yapılan bazı ilâvelerle bugün bilinen nüshanın teşekkül ettiği görüşündedir²². Bu iddiasına oldukça kuvvetli deliller getiren araştırmacının haklı olduğu taraflar yok değildir. Dilger'in görüşleri gerek Ahmed Mumcu²³, gerekse Aydın Taneri²⁴ tarafından tahlil edildiğinden bu

22 Dilger, *aynı eser*, s. 5-37. *Bedâiyü'l-vekayi* müellifi de *Kanunnâme* hakkında : «eger çl iktizây-ı ruzgâr ile ba'zıları tebdil ü tagyir olmuşdur. Ammâ ekseri hâlâ ma'mûlün bihâdır» (277b) diyerek bu hususa işaret etmektedir.

23 Mumcu, *aynı eser*, s. 28, 40, 41, 49, 51, 52, 59.

24 *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükûmdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı*, Ankara 1978, s. 184-186.

rada tekrârından sarf-ı nazar olunmuştur. Ancak, Dilger'in, *Kanunnâme*'de geçen «İç-il» tâbirinden Anadolu'nun güneyindeki mâruf vilâyeti anlayıp, buranın daha sonra Osmanlı topraklarına ilhak edildiğine²⁵ dayanarak, bu kısmın sonradan yazıldığı öne sürmesinin²⁶ mesnedsiz olup, bu tâbirden İstanbul, Edirne ve Bursa medreseleri ile bu yerlerin civârındaki medreselerin güzidelilerinin kast edilmede²⁷ olduğunu belirtelim.

Kanunnâme-i Âl-i Osman'ın başındaki; «Bu Kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur» ifadesi, eserin kaynakları hakkında sarîh bilgi vermekte, yâni *Kanunnâme*'nin, teşek-

25 Bu hususta geniş bilgi için bk. Şehabeddin Tekindağ, «Son Osmanlı-Karaman Münâsebetleri Hakkında Araştırmalar», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XIII/17-18, İstanbul 1963, s. 43-77.

26 Dilger, *aynı eser*, s. 28 vd.; ondan naklen Taneri, *aynı eser*, 185.

27 Âli, *Künhül-ahbâr*, 90b; bu hususa Mehmed Arif Bey de işaret etmektedir (*TOEM*, s. 30 not.). *Kanunnâme*'de ilmiye rütbeleri verilirken geçen bu tabir ile Dilger'in anladığı gibi Anadolu'nun güneyindeki mâruf bölgenin ügisi olmamak gerektir. Dilger, bu tabirin ancak XVI. yüzyılda esere girmiş olabileceği ihtimâl üzerinde durmakta ve ilmiye teşkilâtı ile ügisini şübheli bulmaktadır (s. 28-29). Halbuki aynı tabir Atayî'nin *Zeyl-i Şakayık*'ında hem de birkaç yerde geçmektedir: Ezcümle, hâmis rütbesine varmış olan Hurrem Efendi (ö. 970/1562-63)'nin İç-il (veya İçel)'de medrese yani müderrislik talebinin reddedilip, biz-zarûri kenara çıkmağa râzi olması ve 150 akçe ile bâzı yerlerde kadılık yapması (Atayî, I, 38) bu tabir ile Âli'nin dediği gibi İstanbul, Edirne ve Bursa gibi merkez medreselerinin kast olunduğunu imâ etmektedir. Dilger'in bir İç-il müderrisinin 20 akçe gibi cüz'î bir para almasına itirazını ise yine *Şakayık Zeyl*'inde Ehî Mehmed Çelebi'ye (ö. 1009/1600-1601) İç-il'de 25 akçe ile müderrislik verildiği, kaydı geçersiz kalmaktadır (II, 446). Aynı eserin başka yerlerinden anlaşıldığına göre bu tabirin pâyeye olarak da kullanıldığı dikkati çekmektedir. Meselâ, Unkud Süleyman'ın (ö. Zülhicce 1030/Ekim-Kasım 1621) İç-il itibarı ile sahn'a getirilmesi (Atayî, II, 644); Ak Muslu'ya (ö. Zülkade 1016/Şubat-Mart 1608). Agrad müftülüğünün İç-il şartı ile tevclih (Atayî, II, 525); Abdülfettah Efendi'nin (ö. Zülkade 984/Ocak-Şubat 1578) İç-il hükmü ile Ankara Seyfeddin medresesinden iâdesi (kezâ, I, 242); daha sonra Saray başhekimî olan Şemseddin Çelebi'nin (ö. Zülhicce 982/Mart-Nisan 1575) İç-il medreselerinde birkaç pâyeye kat etmesinden (*aynı eser*, I, 229) bahs edilmesi Âli'yi, ondan nakl ettiği tahmin olunan Mehmed Arif Bey'i ve Uzunçarşılı'yı (*İlmiye Teşkilâtı*, s. 57 ve 156 not 1) haklı çıkarmaktadır. İlimiye sınıfının islahına dair 1598'de hazırlanan ve devrin padişâhı III. Mehmed'in irâdesine mazhar olan lâ-yihada da aynı tabirin geçtiği dikkati çekmektedir (Uzunçarşılı, *aynı eser*, s. 245).

külünden beri Osmanlı Devletinde câri olup, o zamana kadar tedvîn edilmemiş kanunların derlenmesinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ancak, başta İstanbul'un fethi olmak üzere, ülkenin hızla genişlemesiyle devletin aldığı yeni şekilden dolayı, *Kanunnâme*'nin ikmâlî gereken kısımları bizzat Fâtih tarafından tamamlanmıştır²⁸. Fuad Köprülü, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri meselesini tedkik ederken, Osmanlı teşkilât ve müesseseleri hakkında ilk derli toplu bilgileri ihtivâ eden bu *Kanunnâme*'den de geniş ölçüde istifâde etmiş ve kaynakları, yâni Osmanlı müesseselerinin köklerinin nerelere uzandığı hakkında gerekli izâhatta bulunmuştur²⁹. İhtivâ ettiği hükümlerden, İstanbul'un fethinden evvel takarrür etmiş esasları toplayan bu *Kanunnâme*, Padişah tarafından çıkarılan emirlerin tamamını içine almadığı³⁰ gibi, bu hükümlerin ne zaman vaz'olunduğu hakkında da bir açıklık getirmez. Çeşitli vesilelerle muhtelif zamanlarda vaz' ve tâdil edilen ve Divân'da kayıtlı bulunan hükümlerin nişancı tarafından tanzimiyle teşekkül eden mecmua, bunları tatbik edecek devlet memurlarına bir kolaylık sağlamak gayesindedir³¹. Anadolu Selçuklu Devletinin idârî teşkilâtının vârisi olup, kısmen İlhanlı ve Memlûkluların tesirinde kalmış

28 Nitekim, zamanın nişancısı Leys-zâde Mehmed bin Mustafa da esere yazdığı önsözde bu hususa; «Kostantaniyye feth[i] müyesser olduğunda, sâbika ecdâd-ı izâmîleri zemânında olan kavânin-i mazbûta defter olunmayup, eksik olan yerlerin dahi kendülleri re'y-i münir-i velâyet-te'sîrleri ile tekmil buyurup...» (s. 30) sözleriyle işaret etmektedir.

29 Köprülü, bu kıymetli araştırmasında, Avrupalı müsteşrik ve tarihçilerin, fetihden sonra Osmanlıların Bizans İmparatorluğu'nun mirasına konduğu ve her çeşit müesseselerinde bu devletin tesiri altında kaldığı, şeklindeki iddialarını kuvvetli delillerle çürütmüş ve Osmanlı müesseselerinin köklerinin selefi İslâm-Türk devletlerinde aranması gerektiğini ve bu kurumların İstanbul'un fethine kadar geçirdiği safhaları ortaya koymuştur.

30 Gerçekten, başındaki «Sûret-i hatt-ı humâyûn-ı Sultân Mehmed Hân» ibaresi, *Kanunnâme*'nin resmî bir vâsa hâiz olduğu kanaatini vermekte ise de, gerek İdris-i Bitlis'nin, gerek Âl'nin Fâtih devri hakkında verdikleri teşkilât ve teşrifât kanun ve kaideleri, *Kanunnâme-i Âl-i Osmân*'ın muhtevâsını aşmaktadır. Bu hususa dikkati çeken Halil İnalçık, ayrıca çağdaş bazı İtalyan kaynaklarını da zikretmektedir (Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi-Sultânî Hukuk ve Fâtih'in Kanunları, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/2 (1958), s. 116).

31 Köprülü, *aynı eser*, s. 198. Bu hükme Fâtih'in *Cevâ Kanunnâmesi* de dâhildir.

olan³² Osmanlı Devletinin Fâtih Sultan Mehmed'e kadar gelen müesseselerinin teşkilâtını veren *Kanunnâme-i Âl-i Osman*'ın, aynı zamanda bu devletlerin devlet geleneğini aksettirdiği de söylenebilir.

Ancak, hemen belirtilmelidir ki, Fâtih'in bu «atası ve dedesi kanunu»nu, «benim dahi kanunumdur» diyerek tasdik keyfiyeti *Kanunnâme*'nin tamamına âid olmasa gerektir. Zîrâ, kendi zamanında yapılan Arz-odası'nda, hükümet adamlarının padişaha bilgi vermeleri usûlü Fâtih tarafından ihdas edilmiştir. Kezâ, ecdâdının vezirleri ile aynı sofrada taam yemek âdetini «ben ref' etmişimdir» ve, «vüzerâma, kadıaskerlerime ve başdeftedarıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur» vs. gibi ifâdeleri, onun teşrifâtta da değişiklikler yaptığını göstermektedir³³.

Kanunnâme'nin tertib sebebi, nişancı Leys-zâde'nin önsözündeki ifâdelerinden anlaşılmaktadır. Buna göre, tahta geçtikten sonra, başta cihân sultanlarının göz diktiği İstanbul'un fethi olmak üzere, daha birçok büyük fetihlere mazhar olan Sultan Mehmed, henüz bir defter hâlinde derlenmemiş teşkilât ve teşrifât kanunlarını bir mecmuada toplamak lüzumunu duymuş, eksik kısımlarını da bizzat kendisi tamamlamıştır. Mehmed Ârif Bey *Kanunnâme*'nin Fâtih'in son zamanlarında, son veziriazamı Karamanî Mehmed Paşa zamanında, yani 882/1477'den sonra tedvîn edilmiş olabileceğini kuvvetli delillerle ispatlamakta; İnalçık da, Avrupa'dan gelen eşyâdan alınan gümrük vergisinin Fâtih devrinde % 5 olduğu halde, *Kanunnâme*'de % 2 gösterilmesine dayanarak, eserin II. Bayezid devrinde yapılmış cüz'î tadilâtlarla bize intikal ettiğini söylemektedir³⁴.

Tertib edildiği zamana göre oldukça geç tarihlerde istinsah edilmiş nüshaları bize intikal eden *Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi*, muhtevâ bakımından sistemsiz olup, teşrifât ve teşkilât kaideleri iç içe girmiş vaziyettedir³⁵. *Kanunnâme*, üç bâbdan teşekkül etmiştir.

32 Köprülü, *aynı eser*, s. 200.

33 İnalçık, *aynı makale*, s. 114.

34 İnalçık, *aynı makale*, s. 112.

35 İnalçık bu hususu, Saray hizmetlilerinin de devlet teşkilâtı içerisinde gösterilerek *Kanunnâme*'de yer verilmesi, Osmanlı idâresinin mâhiyetiyle ilgili bir husus olup, Sarayla hükûmetin birbirini tamamladığı, yâni hükûmet makamlarına Saraydan yetişmelerin getirilmesiyle, yani Kul sistemi ile izâh etmektedir (aynı makale, s. 113); *Tarih-i Sâf*'daki, «İbtidâ Âl-i Osman hükûmetlerinde Kul tâfesi hareket etmek bunlar zamanında olup...» ifâdesi meseleye açıklık getirmektedir (s. 49-50).

Birincisi, devlet ileri gelenlerinin teşrifâtta yerlerine, padişaha kimlerin arzda bulunabileceklerine, kaduların mertebelerine; ikinci bâb, saltanat işlerinin tertibine, yani Divân, Hasoda teşkilâtına ve saray hizmetkârlarının bayramlaşma merâsimlerine; üçüncü bâb ise suçlar ve karşılıkları ile mansıb sâhiblerinin gelirlerine ayrılmıştır. Son kısımda ayrıca gayr-ı müslim devletlerin verecekleri yıllık vergiler ile devlet görevlileri ve hânedân mensûblarına dâir el-kab örnekleri bulunmaktadır.

Kanunnâme'nin en bâriz özelliği, *Leys-zâde*'nin önsözünde, «herkes müstefid olmak için istilâh u ibâretten ferâgat olunmuşdur» şeklinde ifade ettiği gibi, sâde bir üslûbla kaleme alınmış olmasıdır. Gerçekten bizzat Fâtih'in lisânından yazılan eserin metni oldukça açık olup, XV. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin husûsiyetlerini aksettirmektedir³⁶.

İstanbul Fâtihinin; «evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar» şeklindeki ifadesinden, II. Mehmed'in, kendisinden sonra gelecek padişahları bu kanunla bağlamak istediği ve kendisine ayrıca hususî bir kanun koyuculuk mevkiî vermek istediği anlaşılmakta³⁷ ise de, devlet ileri gelenlerinin mertebelerine tahsis edilen ilk bölümün sonundaki: «Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi. Şimden sonra gelen evlâd-ı kirâmımdan dahi islâhına sa'y etsünler» ifadesinden, Fâtih'in bu hususta katı bir tutum içinde olmayıp, toplattığı ve yaptığı kanunların zamana göre değiştirilebileceğini kabûlü, onun hukuk görüşünü aksettirmesi bakımından mühimdir³⁸.

Muhtevâsı üzerinde Köprülü, İnalçık ve Dilger tarafından durulan *Kanunnâme*'nin aşağıda açıklamalı ve karşılaştırmalı metni de verileceğinden, eserin bütününden sarf-ı nazarla, sâdece nizâm-ı âlem için kardeş katli maddesi ve kısaca tesirleri hakkında birkaç söz söylenecektir.

36 Abdurrahman Vefik Bey; «Halkın anıması için kanunların nasıl yapılması gerekeceğini, kanun yapanlar bu güzel eserden öğrensinler» diyerek bu hususa dikkati çeker (*Tarih-i Mâli*, İstanbul 1330/1914, s. 135; ondan naklen Nihad S. Sayâr, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, İstanbul (1977, s. 51).

37 İnalçık, *aynı makale*, s. 114.

38 İnalçık, *kesâ*, s. 116.

Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi'nin herhâlde üzerinde pek çok münâkaşalar yapılan en meşhûr maddesi³⁹, «her kimesneye evlâdım-dan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katli etmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmişdir. Ânımla âmil olalar» (metin, s. 46) sözleriyle ifâde edilenidir.

Saltanatın intikali hususunda kesin bir kaide olmayan Osmanlılarda⁴⁰ tahta cülûs ya vasiyet, ya da devlet ileri gelenlerinin ittifâkıyla olmuştur. Ezcümle, Osman Bey'in büyük oğlu Orhan Gazi babasının vasiyeti üzerine Ahîler topluluğunun önünde⁴¹; onun büyük oğlu olup, «Hudâvendigâr» lâkabiyle anılan I. Murad da aynı şekilde babasının vasiyeti ve vezirlerin ittifâkıyla hükümdar olmuştur⁴². I. Murad önce saltanat davasına kalkışan iki kardeşi İbrahim ve Halil Beyleri⁴³, sonra da Bizans İmparatorunun oğlu Andronikos ile birlik olup kendisine isyan eden oğlu Savcı Bey'i devletin selâmeti için öldürtmüştür⁴⁴. Yıldırım Bayezid, Oruç Bey'in belirttiği gibi⁴⁵ beylerin ittifâkı ile babasına halef olmuştur. Bu sırada Kosova Meydan Savaşı (1389) devam etmekte ve ordunun sol kanadının başında kardeşi Yâkub Çelebi bulunmakta idi. Yıldırım hemen kardeşini öldürterek, çok kritik bir zamanda doğabilecek bir iç savaşı önlemek istemiştir⁴⁶. Âşık Paşa-zâde bu hâdisenin «askeri ıztırâba düşürdüğünü»⁴⁷ yazarsa da, Timur gâilesinden sonra I. Bâyezid'in ölü-

39 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, «Fatih Kanunnâmeleri», *Siyâsi İlimler Mecmuası*, XXII/257, (1952), s. 211.

40 Halil İnalçık, «Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi», *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/1 (1959), s. 93; Ahmed Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katli*, Ankara 1963, s. 193.

41 Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 31-36.

42 Çağdaş bir Bizans tarihçisi olan Gregoras'a göre, Orhan Bey'in velayetini Süleyman Paşa olup, şayet ölmeseydi babasının yerine o geçecekti (İskender Hoçî Yanko tercümesi, *TOEM*, sene 1, İst. 1328, s. 242, 251).

43 Ahmedî, *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, N. Atsız negri, Osmanlı Tarihleri serisi, İstanbul 1949, s. 15; Mumcu, *aynı eser*, s. 190.

44 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. cilt, 3. Baskı, Ankara 1972, s. 142-143.

45 Oruç Bey, *Tevârih-i Âl-i Osman*'dan naklen İnalçık, *aynı makale*, s. 82.

46 Mükrimin Halil Yunanç, «Bâyezid I» maddesi, *İA.*, II, 369.

47 *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 64. Hoca Sa'deddin Efendi bu meselede: «Şâh-zâde Yâkub Çelebi -ki firâr eden küffâr ardınca ilgar etmiş ve bu vâkıdan he-

müyle, oğulları arasında başlayıp yıllarca süren taht mücadelelerinin ülkeyi nası perişan ettiği, Yıldırım'ı bu fiilinde âdetâ haklı çıkarmıştır. Kardeşlerini bertaraf edip ülkede birliği sağlayan Çelebi Mehmed'in, Timur'un oğlu Şahruh'un mektubuna verdiği cevap gayet mânidardır. Şahruh mektubunda, Çelebi'nin Osmanlı töresi üzere kardeşlerini öldürtmesinin töre-i İlhanîye uymadığını söylüyor ve bu fiilinden dolayı I. Mehmed'i tenkîd ediyordu. Çelebi Mehmed ise Şahruh'un, kardeşleri hakkındaki nasihatlarını kabul etmekle beraber, atalarının bâzı müşkülleri tecrübeyle hallettiklerini, iki padişahın bir ülkede barınamayacağını, bilhassa etraflarındaki düşmanların dâima fırsat kollamakta olduklarını belirtmiştir⁴⁸.

Çelebi Mehmed'in bu cevabından, Osmanlı Türklerinin artık Orta Asya geleneğinden ayrılarak, hâkimiyetin bölünmezliği ilkesine dayalı İslâm hukukunu benimsemeye başladıkları anlaşılmaktadır⁴⁹.

nüz haberdar olmamış idi- ümerâ-yı devlet ve erkân hazret-i الفتة اشمن القتل mefâhümünü müllâhza edüp, sâbika Savcı Beg'den sudûr eden vaz'-ı bf-edebâ-neden dahi mütenebbih olup, saltanat varislerinin ta'addüdü ve mülk ü milîl intizâmına halel verdiği tecârib ile ma'lûmîarı ve saltanat sâye-i ulûhiyyet olduğu cihetden sâye ve sâye derâbininde müşâbehet ü mümâselet lüzümü mefâhümları olmağın Yakub Çelebi'ye şehd-i şehâdeti nûş etdirdiler» der (*Tâciüt-tevârih*, İstanbul 1279, I, 124); Koca Müverrih Bosnavî Hüseyin Efendi de Sa'deddin Efendi'nin hükmünü benimser: «Havâss u mukarrebân-ı saltanat ittifâkıyle, merteb-i sultânî Ulûhiyyet-i Yezdânî timsâldir. Zıllm sâhib-i zille temâsli lâzımdır.

Pâdişah yalnız olmak gerekir deyüp الفتة اشمن القتل nazmünunca amel edüp, ol Şehzâdeyi vâlidine hemrâh edüp.» (*Bedâyü'l-vekâyi*, Moskova 1961, I, 36b veya s. 190). Dimitri Kantemir'in verdiği bilgiler ise meseleye biraz daha açıklık getirir: Bu seçimden hoşlanmayarak gizlice orduyu Bâyezid'e karşı ayaklandırmaya çalışan Yâkub Çelebi'nin bu teşebbüsü zamanında ortaya çıkarılmış ve bu Şehzâde devlet ileri gelenlerinin meşveretiyle alınan karar gereği bir yay kirliği boğdurulmuştur (*Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Özdemir Çobanoğlu tercümesi, Ankara 1979, I, 43).

48 Feridun Bey, *Münşeatü's-selâtin*, İstanbul 1264, I, 143-144.

49 Mumcu, *aynı eser*, s. 191. Sultânların yeryüzünde Allah'ın gölgesi olduğu prensibini benimseyen İdris-i Bitlîsi bu hususta şunları söyler: «Mülk sâhasında emir sâhibi tek olmalı. Sultânın varlığı ile beraber, evlâdı, akrabası ve yardımcılarının kendilerini hükümetin başı sanarak halka saldırmaları gerekmez. Memleketde hiç bir bozukluk, en kötü, perişan hükümetlerin karışıklığından değildir. Halkın vergilerindeki bozukluk, padişahlar için değişik eller kadar zararlı değildir.» (Hasan Tavakkolî, *Kanun-ı Şâhenşâhi*, basılmamış doktora tezi, Üniversite Ktb. nr. 11554, Farsça metin, s. 139, Türkçe tercümesi, s. 99).

Babasının vasiyetiyle tahta geçen II. Murad da⁵⁰, önce Yıldırım Bâyezid'in oğlu olmak iddiâsiyle saltanatta hakkı olduğunu öne süren ve târihlere «Düzme Mustafa» olarak geçen amcasını, sonra da kendisine isyan eden küçük kardeşi Mustafa'yı katil ettirmek zorunda kalmış⁵¹, diğer iki kardeşi Mahmud ve Yusuf'u öldürtmemiş, sâdece gözlerine mil çektirerek önce Tokat'ta habs etmiş, sonra da Bursa'ya getirterek rahat yaşamalarını sağlamıştır⁵². İstanbul'un fethinden sonra, hâkimiyet-i mutlaka prensibinden hareketle, ülkenin bölünmezliği⁵³ ilkesini kesin olarak benimseyen ilk Osmanlı pâdişahı Fâtih olmuştur⁵⁴. II. Mehmed'in ölümünden sonra Cem Sultan'ın ülkeyi paylaşma teklifinin II. Bâyezid tarafından şiddetle reddedilmesi⁵⁵, artık bu ilkenin iyice yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Hızla büyüyüp genişlemekte olan Osmanlı Devleti cinhâşümûl bir imparatorluk mâhiyetine girmişti. Büyük dedesi Yıldırım Bâyezid'den sonraki taht kavgalarıyla ülkenin ne fecî bir fetret içinde kaldığını göz önüne alan Fâtih Sultan Mehmed, nizâm-ı âlem için evvelâ kendi küçük kardeşi Ahmed'i boğdurmuş⁵⁶ ve bu usulü *Kanunnâme*'sine koyarak seleflerine intikal ettirmiştir.

Her ne kadar bu meseleye dâir başka kanunnâmelerde her hangi bir kayda rastlanmamışsa da bâzı kroniklerde karîneler mevcuttur. Başta, *Kanunnâme*'nin tertibleyicisi olan Karamanî Mehmed Paşa'nın Yıldırım Bâyezid'in Yâkub Çelebi'yi öldürtmesi hakkındaki: «Doğru düşünenlere gizli olmayacağı gibi Yâkub Çelebi adlı kardeşinin yaşamasında büyük kötülükler vardı. Sultân onun vücûdunu kaldırttı. Çünkü zarûretler yapılmayacak şeyleri yaptırır. Böylelikle

50 Aşık Paşa-zâde, s. 94.

51 Negri, *Kitab-ı Oshânümâ (Neşri Tarihi)*, Faik Reşid Unat-Mehmed A. Köymen negri, Ankara 1957, II, 557 vd.; Aşık Paşa-zâde, s. 96 vd.

52 Aşık Paşa-zâde, s. 107.

53 XIV. yüzyılda yaşamış olan Bizans tarihçisi Gregoras, şirket-i saltanat usûlünün Bizanslılarda da bulunduğunu yazar (*aynı eser*, s. 246).

54 İnalçık, aynı makale, s. 94.

55 Uzunçarşılı, «Bâyezid II» maddesi, *I A.*, II, 392.

56 Dukas, ondan naklen Hammer ve bâzı Osmanlı tarihçileri (Mizancı Murad Bey, *Tarih-i Ebû'l-İsrâk*, İstanbul 1325, I, 274) Şehzâde Ahmed'i Fâtih'in emriyle Evrenos-oğlu Ali Bey'in boğduğunu, sonra da bu zâtın hemen öldürüldüğünü yazarlarsa da, Uzunçarşılı bu Ali Bey'in 1462'de Eflâk seferinde Akıncı kumandanı bulunduğunu belirterek, meseleye açıklık getirir («Evrenos» maddesi, *I A.*, IV, 417).

atalardan kalan ülke, bir rakibin düşmanlığı ve aykırılığı olmaksızın, cömert ve yüce Sultân'ın elinde kaldı»⁵⁷ sözleri bu hükmün Karamanî Mehmed Paşa tarafından da benimsenmiş olduğu kanaatını vermektedir. XVI. yüzyılda yaşamış olan Hoca Sa'deddin Efendi (ö. 1599) ile bir sonraki asırda yaşayan Bostan-zâde Yahya Efendi'nin Fâtih'den; «Nizâm-ı âlem için küçük kardeşi Şehzâde Ahmed'i şehid» ettirmesinden⁵⁸ bahsetmeleri de maddenin Fâtih zamanında konulmuş olmasıyla izah edilebilir⁵⁹.

Yukarıda Fatih Sultân Mehmed'e kadar Osmanlı Türklerinde kesin bir cülûs sisteminin bulunmadığı, genel olarak ya vasiyet ya

57 *Osmanlı Sultânları Tarihi*, (İbrahim Hakkı Konyalı tercümesi), Osmanlı Tarihleri serisi, İstanbul 1949, s. 347.

58 Hoca Sa'deddin Efendi bu hususta şunları söyler: «İsfendiyar kerimesinden mütevellid olmuş Küçük Ahmed nâm birâderleri -ki henüz hadd-i sabâdan fezây-ı şebâba hurdc ve masâ'id-i kemâle irtikâ vü uruc etmiş idi- ol hengâmında sarayda olur idi. Nizâm-ı âlem için defter-i guhûddan rakam-ı vücûdun hakk edüp...» (*Tâcü't-tevârih*, I, 408); *Târih-i Sâf* müellifi ise: «hîn-i cülûsda İsfendiyar kızından doğmuş Küçük Sultân Ahmed nâm karındaşlarını intizâm-ı âlem için şehid edüp...» s. 44) ifâdesiyle onu tasdik etmektedir. *Bedâiyü'l-ve-kayı*'deki ifâde ise bunlardan farklı değildir: «Küçük Ahmed Çelebi cülûs-ı Sultân Mehmed Hân'da nizâm-ı âlem için öldürüldü» (I, 156b, 186b veya s. 330, 390). Gerek Hoca Sa'deddin Efendi, gerek Bostan-zâde Yahya Efendi bu sözleri şeyhülislâm ve kazaskerlik gibi fetvâ ve kazâ makamlarının en yüksekinde bulunmuş kimseler olarak söylemektedirler. Hattâ *Târih-i Sâf* müellifinin, tahta cülûsunu müteâkib III. Mehmed'in ondokuz kardeşini öldürttüğünü bahsettikten hemen sonra, saltanatının başlamasıyla yeryüzünün adalet ve doğrulukla dolduğunu (s. 86) zikri, kazaskerlik rütbesini hâiz olup, aynı zamanda Divân mensubu bir zât sıfatıyla bu fiili kabûlden ötede, takdir ettiğini ortaya koymaktadır. Halbuki bu zâtlar zulme rızânın zulüm olduğunu pekâlâ bilmekte idiler. Her ne kadar Hammer bu hususta sarîh fetvâ bulunmadığına dikkati çekmekte ise de (*Devlet-i Osmâniye Tarihi*, Atâ Bey tercümesi, İstanbul 1329, III, 219-220), II. Osman'ın, kardeşi Şehzâde Mehmed'i Taşköprü-zâde Kemâleddin Efendi'nin fetvâsıyla katli (Atay, *Zeyl-i Şakayık*, İstanbul 1268, s. 656; Naimâ, *Tarih*, İstanbul 1283, IV, 188), daha evvelki hâdiselerde ulemânın sükûtu, hattâ bazılarının tecvizkârâne sözleri onun bu iddiasını mesmedsiz bırakmaktadır.

59 Yukarıda (not 58) Bostan-zâde Yahya Efendi'nin Şehzâde Ahmed'in katli hakkında nizâm-ı âlem ifâdesini kullanırken, Yakub Çelebi'yi öldürten Yıldırım için, «bu kötü geleneğin bağlatıcısı olmuş, kardeşi Sultân Yakub'u boğdurtmuştur. Yüce Allah bağışlasın. Bu işi biraz da vezirlerin gizli kararı ile yaptığı bilinir» (s. 30-31) demesi dikkati çekmektedir. Bundan, nizâm-ı âlem için kardeş katli fikrinin, Fâtih zamanında olgunlaşmış tecviz edildiği mânâsı çıkarılabilir.

da ümerânın ittifâkiyle hükümdarlık makamına çıkıldığı belirtilmişti. II. Mehmed de bu husûsa bir açıklık getirmemiş, sâdece koymuş olduğu bu madde ile bütün oğullarını saltanatın müsâvî vârisi kılmış⁶⁰ ve diğerlerinin katlini münâsib görmüştür. Zirâ, şehzâdelere birinin hükümdar olmasıyla hayatta olan diğerlerinin rekabeti sona ermemekte, taht üzerindeki verâset hakkı devam etmekle, ülke her an bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kalmakta idi. Devlet ileri gelenlerinin bir şehzâdeye teveccühü, tahta bulunan şehzâdenin bahtını her an değiştirebilirdi. Bu ise bölünmenin ülkeyi ne hâle düşürdüğünü, bunun kimlere yaradığını bilen ve babası II. Murad devrinin Düzme Mustafa ve Şehzâde Mustafa kargaşahklarından⁶¹ ders alan Fâtih'in hâkimiyet-i mutlaka prensibiyle bağdaşmazdı. Ancak, II. Mehmed'in saltanatın intikali meselesinde, cemiyetin selâmeti için ferd fedâ edilir, düstûruna dayanan adalet-i izâfiyeyi⁶²

60 *Kanunnâme*'nin eikab örnekleri kısmındaki «vâris-i mülk-i Süleymanlı... oğlum Sultân cem» (Metin, s. 50) şeklindeki tasrihin, Fatih'in bu Şehzâdeyi diğer oğlu Bâyezid'in çocuklarının çok olduğundan tercih ettiği nakledilirse de (Spandouyn Cantacassin s. 43'den naklen İnalıcı, «Mehmed II» maddesi I.A., VII, 513), bunun Cem'i tutan devrin veziriazamı Karamanî Mehmed Paşa'nın tesiriyle olduğu aşikârdır (*Şakayık tercümesi*, 285).

61 *Tâcü't-tevârih*, I, 306, 315-316.

62 *Kur'an-ı Kerim'deki* ولا تزر وازرة وزر اخرى âyetinin (En'âm, 164) işaret ettiği gibi, katıksız, tam adalet demek olan adalet-i mahzâya göre bir kişinin hakkı kendi rızası olmadan umûmun selâmeti için fedâ edilemez. Elmalılı Harndî Yazır, bu âyeti tefsir ederken: «Vebâl yüklenen hiç bir nefis diğerinin vebâlini çekmez. Yâni, ne günah yapmakta ne de cezasını çekmekte, vekâlet, niyâbet ce-reyan etmez. Herkes yaptığı günahı kendi yapar ve cezasını kendi çeker» (*Hak Dini Kur'an Dûsi*, İstanbul 1938, III, 2115) demektedir. Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin fikri ise daha farklı değildir (*Hulâsatu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*, İstanbul 1342-1340, V, 418). Aynı husûsa Mâide, âyet 32 de işaret etmektedir.

Ancak İslâm hukukunun şu temel düsturlarına uyularak bâzı hallerde adalet-i izâfiyeye gidilmesi de mümkündür.

«Zarar-ı âmumî def için zarar-ı has ihtiyâr olunur»

«Zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izâle olunur»

«İki fesâd te'aruz etdikde ehaffi irtikâb ile a'zamının çâresine bakılır.»

«Ehvenü's-şerreyn ihtiyâr olunur»

«Def-i mefâsîd celb-i menâfi'den evlâdır» (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1967, I, 263-264; Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, 125-126, madde: 26-30).

iltizam ederek *Kanunnâme*'sine kardeş katli maddesini koymuş ol-
ması düşünülebilirse de, hiç bir isyân emâresi göstermeyen bir şeh-
zâdenin katlini bu nisbi adâletle bağdaştırmak zordur.

Orta-Asya Türk ve Moğol devletlerinde de saltanatın intikali
hususunda kesin bir kaide olmamakla beraber, ağır suç işleme gibi
istisnai haller dışında kardeş veya hânedân üyelerinin katli yoluna
pek gidilmezdi⁶³. Ancak, Anadolu Selçukluları'nda geniş ölçüde görül-
meye başlamış, Fâtih Mehmed'e kadar Osmanlı Devletinde de kar-
deş katli olayı vukua gelmiş⁶⁴, bu hükümdar ise tamamen mecbûri-
yet altında, devletin bakası için bu fiili kanunlaştırmıştır. Zaten «ni-
zâm-ı âlem» şartından da bu anlaşılmaktadır.

Osmanlı padişahlarını bu fiili işleme zorlayan sebeblere ge-
lince : Türkler İslâm'a girdikten sonra, bu yeni dinin verdiği heye-
canla yeni bir ruh ve güçle ona hizmet etmeyi kendileri için en büyük
ideal addetmişlerdir. Türk devletleri içerisinde en uzun ömürlü olan
Osmanlı Devletinin ayrı bir yeri vardır. Osmanlı Türkleri kendileri-
ni nizâm-ı âlem dâvâsının baş temsilcisi görüyorlar, padişahlar âle-
min sığınağı demek olan «âlem-penâh» sıfatını kullanıyorlardı⁶⁵.

Bu maddeler İslâm hukukunun küllî kaidelerindedir ve *Kur'an-ı Kerim*'in
الفتن أشد من القتال (Bakara, 191. Dülger Sehven 187. âyet demis, s. 33) gibi âyet-
lerine istinâd etmektedir. Elmalılı bu âyeti tefsir ederken : «katli hadd-i zâtın-
da fenâ bir şeydir, lâkin fitne katilden daha şiddetli ve zararlıdır. Zirâ katlin
zahmet olması çabuk geçer, fitneninki devam eder. Onun için fitneye tutulmak-
tansa, onu çıkarana öldürmek veya çıkardıkları fitneyi kendi başlarına yık-
mak elbette yeğdir. Ehenül'ş-gerreyn ihtiyâr olunur gibi kaidelerin mesnedi bu
gibi naslardır. Asayiş-i umûmiyi ihlâl, vatandan ihrâc hep birer finedir (*Hak
Dini...*, II, 695, 696) demekte; Mehmed Vehbi Efendi ise ayrıca, «i'lây-ı kelime-
tullah için fitne çıkarana katillerinin megrû olduğunu» (*Hulâsatü'l-beyân...*, II,
95) ilâve etmektedir. Osmanlı padişahları, bilhassa Fâtih, bu hususta tatbiki çok
zor olan adâlet-i mahzâ yerine, izâfiyeyi tercih etmiş olmaları da, *Kanunnâ-
me*'deki maddeyi İslâm cezâ hukuku ile te'lif çok zor olup, bunun Fâtih'in hâ-
kimiyetin bölünmezliği ilkesi ile saltanatın intikali usûlünü bağdaştırma (Mum-
cu, *Siyâsetin Katı*, s. 192, 204), endişesinden doğmuş olabileceği söylenebilir.

63 Mumcu, *Aynı eser*, s. 188.

64 Mumcu, *aynı eser*, gösterilen yer; Vasfi Raşid Sevig, kardeş katlinin
Bizans'tan alındığı fikrindedir (*Ticaret Kanunu Şerhi I*, İstanbul 1934, Tarihî
Mukaddime, s. VIII).

65 Osman Turan, *Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet*, İstanbul 1980, s.
50.

Adâlet, insanlık ve barış, İslâm kanunları ile kendi örflerine daya-
nan ve bir milletler topluluğu olan Osmanlı İmparatorluğunun «Ni-
zâm-ı âlem» dâvâsının esâsını teşkil etmekteydi⁶⁶. Devrin şartları
içinde mütâlâa edilmezse bu dâvânın yüceliği anlaşılabilir. Mihal-
oğlu Ali Bey, Haçlı ordularının saldırıları karşısında :

Eğer def olmazsa bu beliyeye
Ne İznik kala ne Kostantiniyye

derken Osmanlı Türklerinin bu gayesini dile getirir⁶⁷.

Devletin kurucusu Osman Bey'in, oğlu Orhan Gazi'ye ettiği va-
siyette⁶⁸ veciz ifâdesini bulan i'lây-ı kelimetullah hizmetinin her şey-
den üstün olduğu, Orhan Bey'in şahsında âdetâ bütün Osmanlı padi-
şahlarına söylenmiş gibi idi⁶⁹. Ancak, bu kutsal idealin gerçekleştiril-
mesinin en büyük şartı, ülkede birlik ve beraberliğin mevcut olma-
sıydı. Halbuki daha kuruluş devrinin taht kavgaları ülke bünyesinde
derin yaralar açmış, memleket parçalanmıştı. Tahtın ortak vârisi
olan şehzâdeler birbirleriyle kıyasıya çarpışmışlar, sonunda, «Çele-
bi» ünvanıyla meşhur I. Mehmed'in, kardeşlerini bertaraf etmesiyle
devlet âdetâ yeniden kurulmuştu. Bu bakımdan pek yerinde olarak,
Osmanlı kroniklerinde bu Padişâh, devletin ikinci bânisi kabul
edilir. Ülkenin selâmeti için لا ارحم بين الملوك⁷⁰ düstûrunu prensip
edinerek kardeşlik duygularını ikinci plâna atan Osmanlı sultanları-
nın birbirlerini telef etmesini⁷¹ saltanat hırsı ile izâh etmek mümkün

66 Osman Turan, *aynı eser*, s. 53.

67 Kezâ, s. 41-42, 54-55.

68 Orhan Bey'in adâletli olması, İslâm dinini yayması, padişahların asıl
gayesinin bu olduğu şeklinde hulâsa edilebilen bu vasiyet için bk. Âşık Paşa/
zâde, s. 31; Negri, s. 145.

69 Bu hususta daha fazla bilgi için bk. Ahmed Refik, *Padişahlarımızda
din gayreti ve vatan muhabbeti*, İstanbul 1332 (1916).

70 Padişahlar arasında merhamet yoktur; Cem'in ülkeyi paylaşma teklifi-
ne II. Beyazid'in verdiği cevap (Cavid Baysun, «Cem» maddesi, *I A*, İstanbul
1977, III, 71).

71 Nizâm-ı âlem için oğlunu fedâ etmekten çekinmeyen Kanunî'nin bu
davranışını, o sıralarda Osmanlı Türkiyesinde bulunan Avusturya elçisi
Busbecq : «Müslümanlar Osmanlı hânedânının varlığı ile ayakta dururlar. Hâne-
dân yıkılırsa din de mahv olur. Bu bakımdan din ve devletin selâmeti için hâne-
danın bekası eviâddan daha mühimdir» sözleriyle ifâde eder (*Tarihi Akışı İçin-
de...*, 49, 61). Kezâ, Tağlıcalı Yahya da Şehzâde Mustafa için yazdığı Mersiye'-

değildir. Bu hâdiselerin sebepleri, günümüz zihniyetiyle değil de o devrin şartları dâhilinde hissiyâttan uzak bir şekilde aklın mizân-lariyle düşünülürse daha iyi anlaşılır. Çelebi Sultan Mehmed'in, Şahruh'un mektubuna verdiği, atalarının müşkülleri tecrübe eliyle çözdüğü yolundaki cevabı, Savcı Bey isyanından⁷² alınan derse işaret etmektedir. Şayet Osmanlılar ültüş sistemiyle ülkeyi aralarında paylaşırdı bundan kimlerin faydalanacağına XVI. yüzyılda yazılmış Grekçe bir Osmanlı tarihinin meçhûl müellifi açıklık getirmektedir. Çelebi Mehmed'in vefat edip, oğlu II. Murad'ın tahta geçmesiyle, Bizanslıların hemen Düzme Mustafa'yı, Gelibolu'nun kendilerine iâdesi şartıyla nasıl padişah yapmayı vadettiklerini anlatan meçhûl Rum müellif, esfle şunları söylemektedir : «Akıllı Romalıların giriştikleri bu işleri daha önce, Timur'un Bâyezid'le muhârebe ettiği, onu yakaladığı ve evvelce yazdığım gibi, ordusunu imhâ ederek onu mağlûb ettiği zaman yapmalıydılar, şimdi değil; zîrâ, Türkler toparlandılar. Bu son Bizans imparatorları çok büyük devletin, o kadar halkın ve bu kadar ülkelerin, bu kadar Hristiyanların kaybedilmesinin sebebi idiler»⁷³.

Bu itirafdan anlaşılmaktadır ki, o devirde en büyük tehlike, yabancılara sığınan şehzâde veya diğer hânedan mensublarının, tahtın vârisi oldukları iddialarından ve Bizans'ın bu fırsattan yararlanmak istemesinden doğmaktadır. Osmanlı sultanları, bilhassa İstanbul'u fethiyle İslâm Peygamberinin لَتَتَنَّ الْقِسْطِيَّةَ فَنَمَّ الْإِمِيرَ امِيرَهَا وَلَنَمَّ الْجَيْشِ müjdesine⁷⁴ mazhar olan ve daha birçok fetihlerle devleti imparatorluk haline getiren II. Mehmed, ülkenin parçalanıp, bu-

nin sonunda : «İlâhî cennet-i Firdevs ana turag olsun-Nizâm-ı âlem olan Pâdişâh sağ olsun» diyerek aynı hususa dikkati çeker. (*Divân*, Mehmed Çavuşoğlu neşri, İstanbul 1977, s. 168.

⁷² *İskendernâme* müellifi Ahmedî'nin de belirttiği gibi, sâdece büyük bir kahraman değil, aynı zamanda manevî sâhada da yüce bir mertebe sâhibi olan ve tek gayesi, mensubu olduğu İslâm dinine hizmet olup, bu uğurda şehid olmayı dileyen I. Murad'ın, oğlu Savcı Bey'i nefsi için öldürtmesinin düşünülmemeyeceği aşîkârdır (Nihad Sami Banarî, «Niçin Öldürürlerdi», *Osmanlılar Albümü*, İstanbul 1981, s. 25); Murad Hudâvendîgâr'ın bu niyâzi için, bk. Neşri, *Cihannümâ*, I, 285-287).

⁷³ XVI. Asırda Yazılmış Anonim Osmanlı Tarihi, (Şerif Başta tercümesi), Ankara 1973, s. 118 vd.

⁷⁴ «İstanbul elbette feth olunacaktır. Onu fetheden emir ne güzel emir ve o asker ne güzel askerdir» meâlindeki meşhûr hadis-i şerif İmam Süyûtî'nin

nun kimlere yarayacağını, i'lây-ı kelimetu'llah hizmetinin nasıl seketeğe uğrayacağını farkında idiler. İşte onlar buna fırsat vermemek için bu fiili işlemler, dâvâları ve ülkeleri için öz kardeşlerini fedâ etmekten çekinmemişlerdir. Mizancı Murad Bey (ö. 1910) gibi son yüzyıl tarihçileri tarafından bu madde ile bütün fazilet ve hasletlerine gölge düştüğü⁷⁵ zannolunan Fâtih Sultan Mehmed'in, büyük ideal olan İstanbul fethini gerçekleştirdikten sonra nasıl cihanşümûl bir hâkimiyet fikrini benimsemiş olduğu, ortodoks ve Ermeni patrikleri ile Yahudi başhahamını bu şehre yerleştirmesinden anlaşılır. Zîrâ o, İstanbul'u, idealindeki dünya imparatorluğunun merkezi yapmak emelinde idi. Hattâ, kendisine izâfe edilen «dünyâda tek bir din, tek bir devlet, tek bir pâdişah ve İstanbul da cihânın pâyitahtı olmalıdır»⁷⁶ şeklinde idealini hulâsa ettiği sözüne bakılırsa, gayesinin bir cihan imparatorluğu da olmayıp, İslâm dinini dünyanın her tarafına yaymak olduğu anlaşılır. Zîrâ Fâtih, İslâm âleminin hâmisî sıfatıyla kendisini i'lây-ı kelimetu'llahın en büyük temsilcisi olarak görmekte idi⁷⁷. Kemâl Paşa-zâde de «cihangirlik azmini cezm etmiş idi»⁷⁸ diyerek bu büyük Türk hükümdârını te'yid eder. Fâtih'in, Anadolu birliğini sağlamak için Uzun Hasan üzerine giderken, «vâlidem» diye hitâb ettiği bu Akkoyunlu hükümdârının annesi Sârâ Hâtun'a verdiği cevap da mânîdârdır. Trabzon üzerine giderken yollarda büyük zahmetlerle karşılaşan, hatta bâzan atından inip yürümek zorunda kalan Fâtih'e Sârâ Hatun'un, «oğul, ufacak Trabzon için tatlı canına bu kadar eziyet değer mi?» şeklindeki sözüne, İstanbul Fâtihî: «vâlide, seyf-i İslâm bizim elimizde, cihad sevâbına nâil olup, Allah'

Öamîl's-sagir'i, İmam Ahmed'in *Müsned'i*, *Hâkim'in Müstedrek'i* ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe fi temyizis-sahâbe* gibi makbûl eserlerde nakledilmektedir.

⁷⁵ *Tarih-i Ebû'l-faruk*, İstanbul 1328, II, 139; Hayrullah Efendi ise Fâtih'in, babası II. Murad zamanında birkaç defa hal' hâdisesini nazara alarak, iktidarda tek kalmak için kardeşi Şehzâde Ahmed'i öldürttüğünü yazmaktadır (*Tarih-i Devlet-i Âliyye*, İstanbul 1271, VIII, 53).

⁷⁶ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Meşkûresi Tarihi*, I-II, İstanbul 1978, s. 378, 380; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara 1975, s. 108.

⁷⁷ Inalcık, *I A*, VII, 514.

⁷⁸ *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, s. 545; «Fâtih, daha şehzâdeliğinde cihangirlik emelinde idi» (*Tarih-i Sâf*, s. 53); *Bedâiyü'l-vekay'*de ise Fâtih'in ağzından : «Bu hânedânın maksad-ı a'lâsı i'lây-ı kelimetu'llahdır» (197b) denilmektedir.

ın rızasını tahsilden başka gayemiz yokdur»⁷⁹ şeklindeki cevâbiyle maksadının Allah adını yüceltmek olduğunu açıkça ifade etmiştir. Kritovulos'un, «akdem-i a'mâli, reâyâ ve berâyânın ni'met-i adâletle mütena'im olması kazıyyesi idi»⁸⁰ sözüyle kanun anlayışına da işaret ettiği Fâtih, kardeş katli maddesini keyfi idaresini hâkim kılmak için⁸¹ değil, İslâm dininin sınırları dâhilinde ve onu yaymak gayesiyle, nizâm-ı âlem dâvasına hizmet etmek için koymuştur⁸². Nitekim, ölümünden hemen sonra başlayan taht kavgaları bu büyük hükümdarı âdetâ haklı çıkarmıştır.

Hulâsa, bir çözüm şekli bekleyen hâdiselere, muhtaç oldukları hal tarzını vermekten başka gayeleri olmayan Osmanlı padişahlarının, bu arada Fâtih'in, bu hazin çözüm şeklini seçmeleri, başka çârenin bulunamamış olmasındandır. Nitekim şehzâdeleri mezar gibi bir mahbeste tutan I. Ahmed'in «Kafes hayatı» da meseleyi halletmemiş, mesele ancak Meşrûtiyetle istikrar bulma yoluna girmiştir⁸³.

**

Fatih Kanunnâmesi, Osmanlı Devletinin teşkilât ve teşrifâtı hakkında eserler veren müellifler üzerinde derin tesirler yapmış ve yüzyıllarca devlet müesseselerinde yürürlükte kalmış bir eserdir. Meselâ, Osmanlı tarihçileri arasında Fâtih devrinin devlet teşkilâtı hakkında ilk geniş bilgiyi veren İdris-i Bitlisi'nin⁸⁴ bu *Kanunnâme*'-

79 Ağık Paşa-zâde, *aynı eser*, s. 159-160; İbn Kemal, *aynı eser*, s. 195-196; Hammer, (Atâ Bey trc.), III, 339.

80 *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni* (Karolidi tercümesi), *TOEM* İlavesi, İstanbul 1328, s. 17.

81 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, «Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat», *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 157. «Osmanlı İmparatorluğu, siyâsî ve hukukî yapısı bakımından istibdâd, zulüm ve keyfiliği kabul etmeyen İslâm prensiplerine dayalı ve meşvereti emreden bu dinin ilkeleriyle çevrelenmiş bir devlettir. Bu bakımdan kısmî bir demokratik niteliğe sahip bu devletin başında bulunan hükümdarın her zaman hal' edilebileceği yetkilerinin sınırsız olmadığına açık delildir» (Recaî G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, Birinci Kitap, Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Yıkılışına kadar, İstanbul 1977, s. 15-16).

82 Osman Turan, *Tarihi Akışı İçinde...*, s. 12.

83 Vasfi Raşid Sevig, *Ticaret Kanunu Şerhi I*, mukaddime s. VIII-IX.

84 *Heşt Bihişt*, Nuruosmaniye Ktb. nr. 3209, 358a vd. Hatta verdiği bilgilerin tertib ve muhtevâsında bakılırsa, İdris-i Bitlisi'nin bugün elimizde biri I.

yi görmemiş olması mümkün değildir. Devlet erkânını dört kısımda müttâlaa eden *Heşt Bihişt* müellifi, ilk sınıfı veziriazam ile divân üyesi diğer vezirlerin teşkil ettiğini ve bunların vazifelerini anlatır⁸⁵. İkinci sınıfı kazaskerlerin⁸⁶, üçüncü sınıfı kalem ve hesap erbâbının oluşturduğunu zikrettikten sonra, bunların başının defterdar olduğunu, bu zâtın Divân-ı humâyûnun ileri gelenlerinden olup, mâli meseleleri padişaha arzettiğini bildirir, Rumeli ve Anadolu defterdarının vazifelerinden bahseder⁸⁷. İdris-i Bitlisi, nişancıyı da bu sınıfa dâhil edip, devletin dördüncü rüknü olarak kapıcıbaşı ağaları, yani Saray hizmetlilerini göstermekle haklı olarak Âlî'nin, «kendisi vilâyet-i Acem'den gelip, umûr-ı Divâniyyeden birine mensûb olmamağın, tahkikde kusûr eylemiştir»⁸⁸ şeklinde tenkidine maruz kalmıştır.

Fatih devri Osmanlı devlet teşkilâtı hakkında verdiği bilgiler, «Ebû'l-feth Kanunu» olarak bahsettiği *Fatih Kanunnâmesi* ile karşılaştırıldığında, Gelibolulu Âlî'nin de bu eserden geniş ölçüde istifade ettiği görülür. *Kanunnâme*'nin Fâtih'in nizâm-ı esâsîsi mâhiyetinde olduğunu belirten Hammer ise, Âlî'nin ifadelerini hemen aynen aktarmış olmaktan öte bir iş yapmamıştır⁸⁹. Devletin teşkilât ve

Ahmed (1022) diğeri II. Osman (1029) zamanında istinşah edilmiş iki yazması bulunan *Kanunnâme*'nin belki daha mutenâ bir nüshasını kullanmış olduğu neticesi çıkarılabilir.

85 *Aynı eser*, vr. 358a-359a.

86 *Kezâ*, 359a.

87 *Kezâ*, 359b.

88 *Künhü'l-ahbâr*, Üniv. Ktb. nr. 5959, vr. 89b. Âlî, devletin dördüncü rüknü nişancıların teşkil ettiğini söylemekle daha isabetliyse de, yukarıda belirtildiği gibi, Fâtih'le başlayan «Kul sistemi»nin gereği, Sarayla devlet işlerinin ayrılmazlığı, yani yüksek dereceli devlet makamlarına Saraydan çıkma ağaların getirildiği unutulmamalıdır. Kaldı ki *Kanunnâme*'de bu ağalara önemli ölçüde yer verilmiştir. Nitekim *Tarih-i Sâfi*'de, «İbtidâ âl-i Osman hükümetlerinde Kul tâifesi hareket etmek bunlar zamanında olduğu» (s. 49-50) belirtilmekte; XVII. yüzyıl sonlarını anlatan bir *Anonim Tarih*'te de bu ağalardan Divân erkânı gibi bahs olunmaktadır (Berlin Staatsbibliothek, nr. Hs. 216, vr. 74b).

89 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihî* (Atâ Bey trc.) III, 217 vd. Ancak bu müellifin, tarihinin mukaddemesinde eserinin birinci devresi için istifade ettiği kaynakları verirken, *Kanunnâme*'nin Viyana Devlet Ktb. deki nüshayı görmüş olduğunu (I, 34) zikrinden, eserden büyük ölçüde faydalandığı, hatta III, 218, not : 1, 2 vd.'da *Kanunnâme için Des Osmanischen Reiches Staatsverwaltung*, Wien 1815, adındaki Osmanlı Devletinin teşkilâtına dair yazdığı esere atıfta bulunmasından da Almanca'ya tercüme ettiği anlaşılmaktadır.

teşrifât kanun ve kaidelerinin iyice gelişip yerleştiği XVII. yüzyıl sonlarında Tevki'î Abdurrahman Paşa tarafından kaleme alınan *Kanunnâme* ile *Fatih Kanunnâmesi* arasında yapılan mukayeseden de teferruâtın dışında esasta bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır⁹⁰.

Osmanlı devlet teşkilâtı ile bâzı teşrifât kanun ve kaidelerinin ilk defa toplandığı bu mühim eserin Türkiye'de, hattâ dünyada Mehmed Ârif Bey'inkinden sonra ciddi bir neşri yapılmamıştır⁹¹. Yukarıda *Kanunnâme*'nin sıhhati, kaynakları, kısaca muhtevâsı ve bilhassa yeni bâzı bilgilerin ışığında, bir başka açıdan, hakkında pek çok münakaşalar yapılan Nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi üzerinde duruldu. Büyük Türk hükümdarı Fâtih Sultan Mehmed'in ölümünün 500. yılında, XV. yüzyılın idâri sahadaki tedvîn hareketlerinin bir ifâdesi durumunda olan ve Osmanlı devlet teşkilâtı ile hukuku alanlarında çalışmalar yapacak genç nesil tarafından artık tedârîki çok zor olan *Kanunnâme*'nin aşağıda karşılaştırmalı metni tesis edilirken *Bedâyü'l-vekayî*'deki metnin varak numaraları verilmiş, Mehmed Arif Bey'in dip notlarından da faydalanılmıştır. Ancak yeri geldikçe yeni bâzı açıklayıcı bilgiler ilâve edilmiş ve köşeli parantez içinde bâriz imlâ hatalarının düzeltilmesine çalışılmıştır. Nüsha farkları makalenin sonunda gösterilmiştir. BV *Bedâyü'l-Verkayî*'deki, TE ise *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'ndaki *Kanunnâme* metinlerine delâlet etmektedir. M. Arif neşrindeki ifâde ve fazlalıklar daha doğru ve tamamlayıcı mâhiyette ise metne alınmış, değilse sıra numarası verilerek metnin sonunda gösterilmiştir. Kelime ve ibâre fazlalıkları için +, eksiklikleri için — işaretleri kullanılmış, metin tesisinde basit bir transkripsiyon uygulanmıştır.

90 Mehmed Ârif Bey'in de belirttiği gibi (*TOEM* ilâvesi, İstanbul 1330, önsöz, s. 8) Lütfî Paşa'nın *Âsâfnâme*'si ile *Koçi Bey Risâlesi* üzerinde de bu *Kanunnâme*'nin teşrifâta dair kaidelerinin tesiri görülmektedir.

91 *Kanunnâme*, Adâlet Bakanlığınca 1935'de, Ali Himmet Berki tarafından da İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü münasebetiyle 1953'de yayınlanmışsa da, birincisini bugün büyük kütüphanelerimizde bile bulmak kabil olmadığından, ikinci neşir ise eserin tamamının uydurma olduğu yolundaki tenkitlerle yapıldığından, hukuk ve idâre tarihimiz üzerinde çalışmalar yapacak olanların istifâdesinden uzaktırlar.

KANUNNÂME-İ ÂL-İ OSMAN

Sûret-i hatt-ı humâyûn-ı Sultân

Mehemmed Hân انارالله رحمانه

بسم الله الرحمن الرحيم

Bu Kanunnâme* atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar.

Hamd-i bî-hadd ve senâ-i lâ-yu'add ol Hâhk-ı bî-cûn جوعن الرب والتون dergâhına olsun ki, nizâm ve intizâm-ı âlemi ahsen-i tertîb üzere icâd edüp, ahvâl-i mevcûdâtı kanun-ı hikmet-makrûnu üzere bî-müşîr tedbir [ü] halk eyledi. Ve salavât-ı bî-gayet ol server-i kâinât ve mefhar-i mevcûdât olan Sultânü'l-mürselin ve eşrefü'n-nebiyyin üzerine olsun ki, anın dahi sünnet-i şeriat-i şerifesi sebeb-i tertîb-i dîn-i metin [ve] tehzîb-i şer'-i mübindir. Ba'de zâlik, bu evrâk-ı kavâ'id-i Sultânî ve safha-i kavânin-i Hakanînin câmiî olan abd-i hakîr-i kesrû't-taksîr Mehemmed bin Mustafa el-ma'rûf bi-Leys-zâde et-Tevki'î hâlâ Pâdişâh-ı rûy-i zemîn ve Şehinşâh-i sipihrtemkîn, felek-rif'at, hurşîd-menzilet, Sultân-ı selâtin-i cihân ve Hakan-ı kâmrân-ı âli-şân Fatih-i bilâdu'r-Rum bi-nasri'llahi Meliki'l-kayyûm, nâzır-ı umûr-ı dîn ü devlet ve mu'în-i kavânin-i kadr u saltanat, sâhibü'l-megâzî el-meşhûretün fi'l-âfâk, Melik-i serîr-i hilâfet bi'l-istihkak kahraman-ı zamân, sâhibü'l-emn ve'l-emân, es-Sultân

* M. Arif Bey neşrinde eser, «Bu kanun bu Kanunnâme...» şeklinde bağlamakta ise de, gerek G. Flugel tarafından eserin tavsifi yapılırken verilen örnekte (*Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Wien 1867, III, s. 248, 254, nr. 1813/3 ve 1820/3), gerekse *Bedâyü'l-vekayî* metninde (277b) «Bu kanun» ifadesi bulunmamaktadır.

nü'l-a'zam, halifetu'llah fi'l-âlem es-Sultân ibnü's-sultân Mehemmed Hân ibnü's-sultân Murâd Hân ibnü's-sultân Mehemmed Hân ابدائه hazretlerinin zamân-ı şeriflerinde bu abd-i hakîr hizmet-i tuğrâ-i garrâda istihdâm olunup, vaktâ ki sa'âdetlü Pâdişâh-ı hürşid-iştihâr hazretleri teşrif-i serir-i saltanat etdikde ey-yâm-ı saltanatlarında bunca fütûhât-ı azîme müyesser olup, husûsâ hâlâ dârü's-saltanat olan mahrûsa-i uzmâ ve medîne-i kübrâ olup, matmah-ı enzâr-ı selâtîn-i cihân olan mahmiyye-i mer'iyye-i Kostantaniyye feth[i] müyesser oldukda, sâbika ecdâd-ı izâmları zemânında olan kavânin-i mazbûta defter olunmayup, eksik olan yerlerin dahi kendüleri re'y-i münir-i velâyet-te'sirleri ile tekmil buyurup, Dîvân-ı humâyûnda ebedü'l-âbâd ma'mûlün-bih olmak için bir kanunnâme tahrir olunmak lâzım gelmeğin, bu abd-i hakîr fermân-ı ceilleri üzere nazm u inşâ edüp, herkes müstefid olmak için istilâh u ibâretden ferâgat olunup, lisân-ı Pâdişâh-ı gerdûn-vekardan naklile yazılup ve üç bâb üzere kılındı :

Merâtib-i a'yân u ekâbir beyânındadır

Selâtîn-i izâma lâzım olan tertib ü âyân beyânındadır

Ahvâl-i cerâyim ve her ehl-i mansıbın âyidleri beyânındadır*

Bâb-ı evvel

Bilgil ki, evvelâ: vüzerâ ve ümerânın vezîria'zam başıdır. Cümlelerin ulusudur. Cümle umûrun vekil-i mutlakıdır. Ve malımın vekfil defterdârıdır², ve ol nâzırıdır. Ve³ oturmada ve durmada ve mertebede vezîria'zam cümleden mukaddemdir.

(278a) Ve şeyhülislâm ulemânın reisidir^{**}. Ve mu'allim-i sultân dahi kezâlik serdâr-ı ulemâdır. Vezîria'zam anları ri'âyeten üs-

* Bosnalı Hüseyin Efendi Leys-zâde'nin bu önsözünü hulâsaten eserine (277a-277b) dercetmiştir.

** Şeyhülislâm veya müftülük müessesesinin ancak XVI. yüzyıl başlarında ulemânın başı olduğu nazara alınır (Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 175) Kanunnâme'deki bu mertebe, ya fetvâ vermek kudretinde bir zât olması dolayısıyla veya Dilger'in belirttiği gibi müftülük ile ilgili kısımlar sonradan yazılmıştır. Zira, XVI. yüzyıl ortalarına kadar kazaskerlerin rütbece müftünün üstünde olduğu bir gerçektir. (Cl. Huart, «Kazasker» maddesi, *I A*, İstanbul 1977, VI, 522; Uzunçarşılı, *aynı eser*, 153). Kanunnâme'de müftî ile kazaskerler için aynı eikab kullanılmıştır.

tüne almak⁴ münâsibdir. Ammâ müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler.

Ve bir cem'iyyet-i âli ve bir mecma'-ı ahâlî olsa ehl-i divâna âhardan âdem karışmasun⁵. Evvelâ vüzerâ, anlardan sonra kadiaskerler, andan sonra defterdarlar ve defterdarlardan aşağı⁶ yeniçeri ağası ve sâir özeni* ağaları⁷, mîr-i alem^{**} ve kapucubaşları⁸ ve^{***} mirâhûr oturur.

Mal⁹ defterdarların^{****} cümle âstâne-i sa'âdetimde olan ağalarından yukarudurlar ve¹⁰ yukaru otururlar. Ve cümle sancak beğilerinden yukarudur ve yukaru otururlar. Altı kerre yüzbin akçelik beğ¹¹ dahi olursa anlardan yukaru otururlar ve beğler defterdarların altına otururlar.

Ve ağalardan¹² yeniçeri ağası sâir ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mîr-i alem, anın altına kapucubaşı, anın al-

* Yeniçeri ağası, mîr-i alem, kapucubaşı, mirâhûr, çavuşbaşı, çakırcıbaşı, çarşıbaşı ve bölükbaşı ağaları, yani altı bölük denilen sipâh, silâhdar, gurebâ-yı yemin, gurebâ-yı yesâr, ulûfeciyan-ı yemin ve ulûfeciyan-ı yesâr ocaklarının ağalarına özeni ağaları veya ağayan-ı rîkâb-ı humâyûn denilirdi. Bunlar padişahın atının yanında yürümek imtiyazına sahip idiler (M. Arif, *Kanunnâme-i Âli-i Osman*, TOEM İlâvesi, s. 11, not 1).

** Mertebece yeniçeri ağasının altı ve diğer özeni ağalarının üstü olan mîr-i alem saltanat sancağının taşıyıcısı ve alem mehterlerinin âmiri idi. Bütün beylerbeyilerden onbin ve sancak beylerinden bin akçe âidâtı vardı. Osmanlı Devletinde pek eski bir me'muriyettir. Hayli zaman sonra teşrifât mertebelerince mîr-i alemlik-i hâssa denilen bu makama, büyük ve küçük mirâhûrlarla kapucular kethudâsının takaddüm ettiği tevcihât pusualarından anlaşılmaktadır. Bununla beraber dâima dergâh-ı âli kapıcıbaşlarının başı olmuştur. Mehterler iki kısımdır: Birincisi, padişah sefere çıktığında otağ-ı humâyûnu kurup kaldırmakla vazifeli çadır mehterleridir ki, âmirleri mehterbaşdır. İkincisi, sefer-i humâyunda padişah otağı önünde nevbet çalmağa memur olan alem mehterleri olup, zabıtları sâzenbebaşdır (Kezâ, not 2).

*** Osmanlı Devletinde kapıcıbaşlık memuriyeti pek eskidir. İlk zamanlarda bir kişi olduğu halde, sonra dört, daha sonra da on kişi olmuştur. İçlerinden birisi başkapıcıbaşı idi. Bunun âidâtı Osmanlı topraklarında bulunan muhırbaşlıklara âid timârlar olup, diğerlerinin belirli âidâtı yoktu. Eflâk ve Boğdan beyleri değiştirildikçe, tayin edilen beyi yerine götürüp beklemeye bunnardan biri memur olur, pek çok para ve sâire ile dönerdi (Kezâ, not 3).

**** Kanunnâme'deki başdefterdardan ayrı olarak zikredilen mal defterdarlarından şâyet XVI. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan (Hammer, III, 216) şikk-ı sâni ve sâlis defterdarları (Uzunçarşılı, «Defterdar» maddesi, *I A*, III, 507) kastedilmekte ise bu kısmın da çok sonra yazılmış veya bazı ilâvelerde bulunmuş olmalıdır (Bk. Dilger, *aynı eser*, s. 21; ondan naklen Mumcu, *Divân-ı Humâyûn*, s. 49).

tına mirâhûr, hâlâ mirâhûr devlet-i Pâdişâhîde iki olmuştur*. Mirâhûr-ı sâni¹³ altına çakırcıbaşı**, anun altına çasnigirbaşı***, anun altına sipâhi oğlanları ağası, altına silâhdarlar ağası, altına¹⁴ sâir bölük ağaları, onların altına çavuşbaşı****, anun altına kapucular kethudâsı*****, anun altına cebecibaşı*****, anun altına topçubaşı***** oturur.

* Mirâhûrlar büyük ve küçük namıyla bilinirdi. Birincisi, ahur halkının, saraçların, yedekçilerin âmiri idi. Padişahın kışlada mevcut bin katar deveinin ve ikilyüz katar katırlarının hizmetine memur deveçilerin ve katırcıların zâbitleri bulunan sarban ve harbendebaşlar dahi bunun idaresi altında idi. Çayır zamanında etrafta bulunan beylik mer'aların otlarını satarak bin yük akçe kadârını rikâb-ı humâyuna teslim eder, kalanını kendisi alırdı. Büyük mirâhûr, kapıcılar kethudâlığının üstü olup, daha sonra kendisine İstabi-ı âmire müdürü denilmiştir. İkincisi, küçük ahur halkının ve arabacıların zâbiti olup, sefer-i humayunda iç oğlanlarına beygir vermek ve padişahın arabalarını muhafaza etmek dahi vazifeleri arasında idi (Kezâ, s. 12, not 1).

** Saray-ı humayundaki şikâr, yani av halkının âmiri ve padişahın avcibaşısı idi. Ulûfesi günde yüzaltmış akçe idi. Bu gürûh daha sonra çakırcıyan-ı hâssa, şâhinciyân ve atmacacıyan adlarıyla üç kısma ayrıldı, son ikisine doğancibaşı ve atmacacıbaşı namlarıyla zabıtlar tayin edildi. Bununla beraber uzun süre çakırcıbaşı çakırcıyan-ı hâssanın zâbiti ve diğerlerinin âmiri idi (s. 12, not 3).

*** Sarayda bulunan çasnigirlerin zâbiti idi. Osmanlı Devletinde pek eski bir memuriyettir. Padişah divân günleri Hasoda'da taam ettikde yemek sahanlarını götürmek çasnigirlerin vazifesi olup, çasnigirbaşı da önelinde bulunurdu (Kezâ, not 3).

**** Dergâh-ı âli çavuşlarının zâbiti idi. Çavuşbaşı mahsus gününde elinde gümüş değnek ile divânda durur, vuku bulan davalarda vazifesini yapardı. Resmî sadâret kethudâsı olmadığı zaman onun bazı işlerini de icra ederdi. Bu makam ekser devlet ricâlinin üstü olup, büyük ve küçük tezkireciler dahi birinci ve ikinci yardımcıları idi (Kezâ, not 4).

***** Topkapı Sarayının Bâbüssaâdeden başka bütün kapılarını bekleyen ve kapıcı denilen ocağa mensub bulunan dergâh-ı âli kapıcılarının ve Bâb-ı humâyunun âmiri idi. Dergâh-ı âli kapıcıları 1925 ve Bâb-ı humayun kapıcıları 417, ki cem'an 2342 kişi olup, birer bölükbaşı idâresinde olmak üzere, birincisi 42, ikincisi 5 bölüğe ayrılmıştı. Ulûfeleri 1603 akçe olup, üç ayda bir alırlardı (Kezâ, not 5).

***** Osmanlı ordusunun kapıkulu denilen hâssa askerinin piyâde kısmından olup, bunların harb mühlmmâtının yenilenmesine, tamirine ve hazar zamanında muhâfazasına, sefer sırasında ise tevziine memur cebeci ocağının ağası idi (s. 13, not 1).

***** Top dökmek ve kullanmakla görevli topçu ocağının âmiridir. Bu ocak daha sonra tophâne nezâreti olarak vazifesine devam etmiştir (Kezâ, not 2).

Ve Divân-ı humâyûnumda¹⁵ sadrda oturmak vüzerânın ve kadı askerlerin* ve defterdarların ve nişancının¹⁶ yoludur. Evvelâ vüzerâ oturur, bir cânibe kadıaskerler, onların altına defterdarlar otururlar ve ol bir cânibe nişancı oturur.

Ve nişancının mertebesi eğer vizâret ve beğlerbeğilik** ise defterdarlara tasaddur eder. Ve¹⁷ sancak ile nişancı ise defterdarlardan aşağı oturur. Elkabı defterdarlar elkabıdır. Mertebesi anlar mertebesidir.

(278b) Ve mal defterdarlarım şâhzâde lalalarının üstüne otururlar.

Ve hıl'at ve kışlık ve yazlık ve ekmekte¹⁸ vüzerâ ve kadıaskerler ve defterdarlar beraber gibidir.

Ve suffa-i Divân-ı âlide oturmak beğlerbeğilerin yoludur ve beğlerbeğiler vüzerâ altına, defterdarlar kadıaskerler¹⁹ altına otururlar. Sancak beğleri taşrada otururlar.

Ve cümle mal defterdarlarım gerek âstânemde ve gerek memâlik-i mahrûsamda²⁰ olalar, mertebede, oturmakta²¹ ve elkabda berâberdirler.

Ve beğlerbeğiler vüzerâdan bir tabaka aşağıdır ve taht kadılarına*** tasaddur ederler. Ve²² Dârüssaltanatım kadısından gayrisi defterdarlarımından aşağı otururlar.

Ve²³ bizzât rikâb-ı humâyûnuma sâhib-i arz olanlar vüzerâm

* Kazaskerlik makamı önceleri tek olup, Karamanî Mehmed Paşa'nın tekliifi ile Fatih'in son yıllarında Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olarak ikiye ayrılmıştır (Meedî, Şakayık tercümesi, İstanbul 1269, s. 162).

** Kanunnâme'nin tertib edildiği yıllarda sâdece bir beylerbeyi olduğu halde -ki bir yerde Rumeli beylerbeyinden bahs olunmaktadır- beylerbeylerden söz edilmesi ve nişancının mertebesi beylerbeylik ise defterdarlara tasaddur edeceğinin belirtilmesi, bu makamın o zamanlar bir pâyeye olarak kullanıldığını imâ etmektedir. Dilger (s. 23 vd.) bu kısmın da bir sonraki asırda yazıldığı kanaatinde ise de, Mumcu'nun da belirttiği gibi, böyle olsa idi, bir Divân üyesi olan Rumeli Beylerbeyinin özel durumuna mutlaka temas edilirdi (Divân-ı Humâyun, s. 51-52).

*** İstanbul, Edirne ve Bursa kadılarına verilen isim.

ve²⁵ kadiaskerlerim ve defterdarlarımdır ve iç halkından kapu ağası* ve odabaşı** ve hazinedarbaşı*** ve kilercibaşı**** ve Saray-ı âmiremin ağası***** sâhib-i arzdir. Ammâ kapu ağası olan ihtiyâr²⁶ başdır. Ekseriyâ odabaşı ve kapu ağası arz etmek gerekdir. Ve nâme ile arz etmek götürü beğlerbeğilerin ve ümerânın ve kuzâtın yollarıdır²⁵. Bizzât arz etmek mertebesi âlidir.

Ve beğlerbeğilik dört kimesnenin yoludur. Mal defterdarları²⁶ ve beğlik ile nişancı olanların²⁷ ve beşyüz akçe kadılarının ve dörtyüzbin akçeye varmış sancak beğlerinin²⁸ yoludur. Ve sancak beğleri cümle²⁹ ağaların üzerine³⁰ otururlar.

Ve nişancılık, dâhil ve sahn müderrislerinin yoludur. Ve mal defterdarlığından nişancı olsa evvel beğlerbeğilik hükmü ile olur ve reisülküttâb nişancı olsa sancak hükmü ile olur*****.

* Kapu ağası yahud Bâbüssaâde ağası, Saray-ı humâyunda olan hadım ağalarının zabıti, bilcümle Enderun memuriyetlerinin âmiri; Harem ve bütün padişah dairesinin zabt u rabtına memur idi. 990/1582 yılında Dârüssâde ağalığı ihdas edilerek, kapu ağasının nezâreti altında bulunan Haremeyn evkafı ile evkaf muhâsebeciliği ve evkaf müfettişliği bunun idâresine verilmiş, böylece dârüssâde ağası temâyüz ederek sarayın birinci âmiri olmuş, zamanla bâbüssaâde ağalığı da onun emri altına girerek önemini kaybetmiştir (Kesâ, s. 13, not 3).

** Enderun veya iç ağalarının birincisi olup, padişahı giydiren soymakla vazifeli idi. Bundan dolayı padişahın zâtına herkesten fazla yakın olmakla kapu ağası pâyesinde ise de zâhiren ona tâbi idi. Ekseriya iç oğlanlarından, bazan da hadım ağalarından tayin edilirdi. Günde altmış akçe ulûfesi ve yıllık padişah tarafından verilen beş parça esvâbı vardı (Kesâ, s. 14, not 1).

*** İç ağalarının ikincisiydi. Hazine-i humayun hademelerinin zabıti olup, bunların inzibatıyla meşgul olur ve hazinenin muhafazasına çalışırdı. Padişahın sarığı ve seccâdesi de elinde idi. Ak ağalardan seçilirdi (Kesâ, not 2).

**** Enderun ağalarının üçüncüsüdür. Has kiler hademelerinin âmiri olarak, onlara, kiler harcına ve mutfağa nezaret eder, şerbet ve tatlı yapardı (Kesâ, not 3).

***** İç ağalarının dördüncüsü olup, Enderun-ı humâyün denilen hâs, büyükle ve küçük odaların ve Sarayın muhafazasına nezaret eder ve malyetinde kırk ak ağa bulunurdu (Kesâ, not 4).

***** Kanunnâme'nin başka bir yerinde nişancılığın vazifesinin tuğra çekmek olduğu belirtildiği halde, burada ulemâdan tayininin bilhassa zikri, devletlere yazılan nâme-i humayunların bunlar tarafından kaleme alınmasından dolayıdır. Ulemânın da edebî ilimlere vâkıf ve yazışma usulünü bilenleri araştırılarak tayin edilirdi. Nişancılığın ihdâsından evvel de padişah mektubları ulemânın bu hususta kudreti olanları tarafından yazılmıştı. Daha sonra ulemâdan ta-

Ve mal defterdarları³¹ sancak kabul etse dörtyüzellibin akçe³² ile verilir. Ve yeniçeri ağasına³² ve sâir özengi ağalarına dörtyüzotuzbin akçe³³ ile verilir. Ve dörtyüzbin eksikli sancak beği beğlerbeği³⁴ olmaz. Ve âstânemden³⁵ dârüssaâdetim ağaları sancağa çıksa dörtyüzbin ile (279a) çıkar.

Ve Divân-ı humâyûnumda ta'âmde veziria'zam ile başdefterdar ve sâir vüzerâ ile defterdarlar ve nişancı yer³⁶ ve kadiaskerler başka yerler.

Ve mal defterdarlarının ve beğlik ile nişancıdan vezir dahi def'ten olmak yoldur ve kanunumdur.

Veziria'zam önünden kalkan ta'âm çavuşbaşına yoldaşlarıyla verilsün³⁷. Ve olbir³⁸ vüzerâ önünden kalkan ta'âm reisülküttâba neferi ile verilsün³⁹. Ve kadiaskerler⁴⁰ önünden kalkan ta'âm kapucular kethudâsına verilsün.

Ve⁴¹ çavuşbaşı ve reisülküttâb ve kapucular kethudâsı hizmetkârdır. Divânda oturmazlar. Ve ağalardan mir-i alem ve kapucubaşı gelmek lâzım gelse anlar dahi oturmazlar. Ve bir maslahat için ma'zûl beğlerbeğiler girse veya ma'zûl beğler⁴² girse, ma'zûl beğlerbeğiler vüzerâ altına nişancı altına ve ma'zûl beğler defterdarlar altına⁴³ oturalar. Ma'zûl beğlerbeğiler eğer⁴⁴ yoliyle mansıblardan gelmiş mal defterdarlığından⁴⁵ veyahud özengi ağalığından⁴⁶ olmuş beğlerbeği ise oturalar ve hizmetkârlarına mücevveze* geydirmek vüzerânın ve kadiaskerlerin ve defterdarların yoludur. Ve beğlerbeğiler ve sancak beğiler üsküfleri⁴⁷ yürütmek gerekdir.

yin hususu terk ve reisülküttâblar temâyüz etmekle nişancılık vazifesi yalnız tuğra çekmekten ibaret kaldı. Arazî ve köylere dâir, yani defterhâne-i âmirede yazılı olan zeâmet, timâr, havâs ve evkaf karyeleri intikal ettikçe kaydının tevkî'i kalemi ile tashihî işleri de buna bırakıldı (Kesâ, s. 14-15, not 5).

* Osmanlı Devletinde kullanılan sarıklardan biridir. I. Selim tarafından ihdâs olunduğundan «Selimi» diye adlandırılan kavukdan, üstünde bulunan kırmızı ve fes gibi bir şey ile ayırdedilir. Birün ve Enderun mensubları normal günlerde ve kapu kethudaları, şehremini, ihtisâb ağası ve öteki bazı memurlar alay günleri giyerlerdi. Osmanlı Devletinde ne zamandan beri kullanıldığı hakkında kesin bir tarih söylenemezse de, çok eski olduğu anlaşılmaktadır (s. 15, not 1).

** Üsküf Rumca bir kelimedir. Bir buçuk endâzeden daha uzun olup, giyildikde yarısı arkaya sarkan ve yeniçeri keçeleri tarzında olan bir serpuş nev'idir. Bunun kırmızı kadifelisini iki tarafına birer de zülûf takarak silahdarlar giyerlerdi. Üsküfün altına süslenmesi I. Murad zamanında başlamıştır. Sebebî tarihlere belirtilemektedir (s. 16, not 1).

Ve selâm çavuşu* vüzerâya ve defterdarlara ta'yin olunmak gerektir.

Ve tuğra-yı şerifi her vezîr⁴⁷ çeküp nişancıya yardım etmek kanunumdur.

Ve başdefterdar cümle malımın nâzırı olup, umûr-ı âlem ana mufavvazdır. Anın izni olmadıkça bir akçe ne dâhil ve ne hâric-i hazîne ola⁴⁸. Ve anın kadri Rumeli beğlerbeğliği⁴⁹ ile berâberdir. Ve cümle malım defterdarları malımın vekilleridir. Kabz u bastı anlara⁵¹ mufavvazdır. Ve cümle küttâbın azl ü nasbı anlara mufavvazdır.

Ve cümle⁵² umûr-ı saltanatı vezîria'zam sâir vüzerâ ile ve defterdarlarım ile müşâveret edeler. Anlardan gayri kimesne vâkif olmaya.

Ve tuğra-yı şerifim ile ahkâm buyurulmak üç cânibe mufavvazdır. Umûr-ı âleme müte'allık ahkâm umûma⁵³ vezîria'zam buyuruldusu ile yazıla. Ve malıma müte'allık olan ahkâmı⁵⁴ (279b) defterdarlarım buyuruldusu ile yazalar. Ve şer'-i şerif üzere da'âvî hükümünü⁵⁵ kadıaskerlerim buyuruldusu ile yazalar.

Ve başdefterdarlarım dahi umûrunu vezîria'zam ile müşâvere edeler. Umûr-ı mahfiyyeyi vezîr-i sâni dahi duymaya⁵⁶.

Ve evlâdımın vefât edenlerin meytine vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım hâzır olalar.

Ve mal defterdarları başdefterdar olmak yollarıdır. Ve defterdarlığa üç pâyeden çıkalar⁵⁷ : evvelâ defter emîni⁵⁸ ve şehri emîni defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akçe kadı dahi⁵⁹ defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akçe kadı dahi⁶⁰ beşyüz akçe kadı⁶⁰ mer-tebesindedir. Ve hâlâ üçyüz akçe kadı bir kimesne vardır. Üçyüze

* Vezirlerin iç gedikli tabir olunan yirmidört ağasının rütbebe ikincisidir. Altında bulunan kapıcılar kethudası ile teşrifâtçılık vazifesini ifâ ederlerdi (Keszâ, not 2).

** 1871'den sonra defter-i hakanî nâzırı olarak bilinen vazifeli. Osmanlı Devletindeki timâr, zeâmet, has ve araziye dair bütün muâmeleler defter-i hakanî idaresine âid olduğundan, timâr ve zeâmet tevcihleri ve bu hususta vuku bulan anlaşmazlıklar burada halledilirdi. Tahrir sırasında hâs, timâr ve zeâmet kayd olunan karyeler icmâl, her karyenin ahali, a'şâr vs. gibi rûsûmâtı mufassal ve vuku bulan tevcihât beratları ruznâmçe nâmîlerindeki defterlere yazılırdı. Defter emîni önceleri nişancılığın maiyetinde iken, sonra ona takaddüm etmiştir. Münâvebe mansıplarından idi (s. 17, not 1).

vardıktan sonra mal defterdarı olmak kanunumdur. Ve reisülküttâb dahi⁶¹ ri'âyet olunursa defterdar olmak kanunumdur*.

Ve merâtibde defter emîni, anun altına şehri emîni, anun altına reisülküttâb⁶¹ otururular.

Ve şehri emîni yüzirmi akçe ulûfeye mutasarrıf olur**.

Küttâb merâtibinde⁶² reisülküttâb***, anun altına yeniçeri kâti-

* Osmanlı Devletinin mâli işleri defterdar nâmındaki memurlar tarafından yürütülürdü. Bunlardan merkezde olanlara kapı defterdarları, taşrada bulunanlara kenar defterdarları denilir, defter emînine bağlı timâr defterdarları ile karıştırılmaması için hepsine hazîne veya mal defterdarları denilirdi. Devletin kuruluşundan kısa süre sonra mâli işler defterdar denilen bir memura verildi. II. Mehmed zamanında bu memuriyet Rumeli ve Anadolu adları ile ikiye ayrıldı. Sonra bunların idarelerindeki Rumeli ve Anadolu kalemlerinden bazı işler ayrılıp İstanbul mukataalarıyla birleştirilerek Şukk-ı sâni nâmı ile bir defterdarlık daha ihdâs edildi, böylece Divân-ı humâyunda olan defterdar üçe çıktı. Daha sonra Rumeli ve Anadolu defterdarları lâkablari terk edilip, birincisine başdefterdar veya şukk-ı evvel defterdarı adı verildi, Anadolu defterdarına şukk-ı sâni ve diğerine şukk-ı sâlis defterdarı adı verildi. Daha da sonra defterdar-ı râbi ismiyle bir memuriyet daha ihdâs olunduysa da, çok geçmeden lağv edildi. Başdefterdar mâli meselelere dair davaları halleder, gerektiğinde zahırını imza etmek üzere tuğralı emirler verir, büyük devlet işlerini arz eder ve vezirlerle padişahın huzuruna girerdi. Diğer ikisinin vazifeleri pek hafif ve az olduğundan, bunlar kayd-ı hayatla büyük devlet adamlarına tevcih edilmeye başladı. Tanzimat'tan sonra şukk-ı evvel defterdarı nâmı mâliye nâzuruna çevrildi, diğerleri de lîga edildi. Mısır hükümeti elindeki yerler ülke topraklarına katıldıktan sonra Haleb'de oturarak Haleb, Şam ve Anadolunun en doğusundaki mâli işlere nezâret etmek üzere Arab ve Acem defterdarlığı nâmı ile bir defterdarlık ihdâs edildi. Bilâhure bu defterdarlık Haleb, Diyarbekir, Şam, Trablusşam ve Erzurum defterdarlıkları olarak beşe ayrıldı. İstanbul'daki Anadolu kaleminden de evvelâ Sivas, sonra Karaman ayrılarak ve Anadolu eyaletinin mâli işleri de merkezden alınarak üç defterdarlık ittihâz olundu. Daha sonra birçok eyalette birer defterdarlık kuruldu. İşte bunlara kenar defterdarları denilirdi (s. 17-18, not 2).

** Şehri emîni şimdiki belediye işleri ile meşgul idarenin başında bulunan zât olmayıp, saray masraflarına bakan memur idi. Saray'da yapılan inşaatın malzeme vs. sini tedarik ile parasını ve çalışanların hakkını vererek hesaplarını tutar, Saray'ın Enderûn ve birün hizmetkârlarının bazılarının ulûfelerini dağıtırdı (s. 18, not 1).

*** Şimdiki dışişleri bakanıdır. Evvelce Divân-ı humâyun veya reis kâtibleri denilen kâtiblerin emîri ve nişancıların maiyyeti idi. Daha sonra İstanbul'da ecnebi sefirleri çoğalmakla onlarla görüşme hususu da kendisine verildi. Böylece rütbesi yükselerek nişancıların önüne geçti. Tanzimat'tan sonra ünvanı «hariciye nâzurına çevrildi (Keszâ, not 2).

bi, anun altına ruznâmecî, anun altına sipâhiler kâtibi, anun altına⁶³ mukabelecî ve⁶⁴ mukataacı, anın altına tezkirecî, anın altına reis kâtibleri oturur.

Yukarıda mezkûr olan küttâb hâce makamındadır. Anlar Dîvân'a⁶⁵ uzun yeni üst kaftanı ile geeler⁶⁶. Reis kâtibleri neferdîr ve bu zikir olunan küttâbın azl ü nasbı defterdarlarına mufavvazdır. Anların huddâmıdır.

Ve ulûfeli müteferrika⁶⁷ çasnigirlerden mukaddemdir. Çasnigirlerden* sonra timâr müteferrikasıdır. Anlardan aşağıya çavuşlardır⁶⁸. Çavuşlar ile kâtibler kangısı eski ise ana i'tibâr olunur.

Ve çavuş ve kâtib timârı serbestdir.

Ve ulûfe müteferrikalarının yolu timâr defterdarlığıdır. Timâr defterdarının yolu defter kethudâlığıdır⁶⁹. Ve Rumeli'nin defter kethudâsı ri'âyet olundukda mal defterdarı olmak câizdir.

Ve reis kâtiblerinin yolu hâzîne kâtibi olup⁷⁰ mukataacı⁷¹ ve muhâsebecî olmak kanunumdur⁷².

* Çasnigirler kanunen kırk kişi olup, Saray'daki Hasoda'da bulunanlardan çıkarılırlardı. Ulûfeleri eksik ve fazla olmamak üzere kırk akçe olup, Küçük ruznâmeciden alırlardı. Daha sonra yüzonyedi kişi olmuşlarsa da ulûfe miktarları değişmemiştir (Keszâ, not 3).

** Dergâh-ı âli çavuşları üçyüzyirmidört kişiydi. Saray'ın bostancı ve diğer ocaklarından alınırlardı. Ulûfeleri altmış, kırk ve otuz akçe olmak üzere değişti. Çavuşluk Bizans ve Selçuklularda da vardı. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında sefirlik siyasi muharebeler vasıtasıyla icra edildiği gibi, idare, ve ülke durumunun tahkikine de bunlar memur edilirdi. Daha sonra bu hizmetlerin bazıları kapıcıbaşılara intikal ve sefirlik gibi hususlar da diğer memurlara verilmeğe başladı. Çavuşların vazifeleri Dîvân-ı humâyunda hizmet etmek, padişah şehri dolaşmağa çıkınca, taşıdığı topuzları omuzlarına koyup alay önünden yürümek ve padişah sefere çıktığında başına teller takıp, otağ-ı humâyun önünde nevbet çalırken el kavuşturup durmak gibi hususlardan ibâretti (s. 16, not 1).

*** Arazisi timâr, zeâmet ve has şeklinde ihâle olunan eyaletlerde timâr muâmelelerine memur olanlara timâr defterdarı, bunun üzerine ve zeâmet işlerine memur bulunaniara defter kethudâsı denilirdi. Bunlar defter emînliğine bağlıydı. Has şeklinde âidât tahsis edilmeyerek zeâmet tevcih olunurdu (Keszâ, not 2).

**** Osmanlı topraklarında bazı yerlerin rûsûm ve hâsulâtı timâr, zeâmet ve has olarak ihâle edilmeyip, hazineden nihâyet iki yıllığına vâllilere, mirlivâlara ve mütezimlere verildi. Mukataacı, mukataaları ihtivâ eden defterin hâmilî ve bu iş ile meşgul kâtiblerin âmiriydi. Mütezimlerden akçe tahsil edene

Ve sahn (280a) mollaları makam-ı mevleviyetdedir. Anlar cümle sancak beğlerine tasaddur ederler.

Ve⁷³ Dâhil müderrisi ve Hâric müderrisi dahi makam-ı mevleviyetdedir. Ve haric ve dâhil ve sahn⁷⁴ ellişer akçe ile olur. Hâliya binâ eyledüğüm medâris-i âliyeye sahn* deyü isim konulmuştur. Sahn'dan beşyüz akçe⁷⁵ kadılığa vusûl bulur ve Ayasofya medresesinden dahi kezâlik böyle vusûl bulunur.

Ve ibtidâ yeni mülâzım yirmi akçe medreseye, andan yirmibeş⁷⁶, andan otuz, andan⁷⁷ otuzbeş, andan kırk, andan⁷⁸ kırkbeş, andan elli akçeye vâsıl olur. Elli akçe müderris cümle ağaların üstüne oturur. Sahn'a vardıkdan sonra beşyüz akçe kadı olup⁷⁹, andan kadıasker oiurlar⁸⁰.

Dârü's-saltanatım kadısı beğlerbeğiler ile beraberdir.

Ve İç-il'de⁸¹ yirmi akçe müderris kadı olsa, kırkbeş akçe ile olur. Ve üçyüz akçe kadı makam-ı mevleviyete karîbdir⁸². Sâir yüz-elli akçe kadılar defter kethudâlarının ve alay beğlerinin üstüne otururlar. Ammâ ki⁸³ ikiyüzbin akçe sancak dahi olursa altına otururlar. Mansıbı üçyüze varmayınca mal defterdarlığına müstehkik olmaz. Ve dâhil mollalarına dahi mal defterdarlığı⁸⁴ ve nişancılık ve-rilmek sahn müderrislerine dahi kanunumdur⁸⁵.

Vezîria'zam oğulları altmış akçe ile⁸⁶ müteferrika olalar ve sâir vüzerâ oğulları elli akçe ile⁸⁷ müteferrika olalar. Ve nişancı oğulları dahi kezâlik⁸⁸ kırkbeş akçe ile⁸⁹ müteferrika olalar⁹⁰. Ve beğlerbeğ-i⁹¹ oğulları dahi kırkbeş akçe müteferrika olalar⁹².

de mübâgir derlerdi. Daha sonra fazla gelir getiren timâr ve zeâmetler mahlûl, yani sâhipsiz kaldığında tevcih olunmayıp mirice zabt ile iltizam olunmağa başlanmış ve bunlara da «mukataât-ı miriyye» denilmiştî. Büyük şehirlerde dahi kantariyye, kiyâliyye, bâc-ı pazar, kara gümrükleri ve mûskirât rûsûmu gibi bir takım vergiler ihdâs olunarak miri mukataalar arasına alındı, böylece mukataalar çoğalmış oldu (s. 19-20, not 3).

* Taşköpri-zâde'nin Şakayık'ında geçmeyen, ilk defa Lütfî Paşa'nın Âsafnâme'sinde zikredilen sahn tabirinin Kanunnâme'de zikri ilgi gekicidir ve bu kısmın da sonradan yazıldığı kanaatinde olan Dilger'e (aynı eser, s. 17) hak verdirmektedir. Nitekim bu tabir Fatih'in Arapça vakfiyesinde de bulunmamaktadır (A. Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve zamanı üm hayatı*, İstanbul 1946, s. 95).

** İç-il hakkında bak yukarıda s. 13, not 27.

*** Bunlara «vâcibü'r-r'âye» denilirdi. Esir ve devşirme oğlanlarından vüzerâ ve ümerâ yetiştirilmeğe başlanınca, zâdegân, eskisi gibi asâlete

Ve sancak beği oğulları otuzbin akçe ze'âmet ala⁵⁵.

Ve çavuş oğullarına onbin akçe timâr verile⁵⁶.

Ve ebnây-ı mevâli-i izâmdan müftî efendi ve hoca efendi⁵⁷ oğulları altmışar akçe şehîr emîninden ulûfeye mutasarrıf olalar⁵⁸. Ve kadîasker oğulları kırkbeşer⁵⁹ akçe ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve taht kadı[sı] oğulları otuz akçe ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve şâh-zâde hocası oğlu (280b) dahi otuz akçe ulûfeye mutasarrıf olalar. Ve sahn mollası oğulları⁶⁰ yirmi akçeye mutasarrıf ola.

Ve yeni mülâzım, ze'âmet istese yirmibin akçe ze'âmet verile⁶¹.

Ve zîria'zam altubinden⁶² bir eksük timârı bilâ-arz vermesi⁶³ kanunum olmuşdur.

Ve kadîaskerlerim selâtime müte'allık olmayan cihâtın iki akçelerin bilâ-arz vermeğe⁶⁴ me'mûr olsunlar⁶⁵.

Ve defterdarlarım hazîne-i âmiremnden iki akçeyi⁶⁶ bilâ-arz vermeğe me'mûr olsunlar⁶⁷.

sâhib bulunmadığından ve babaları gibi şahsî gayretleri sayesinde yüksek makamlara gelmelerine, vaz edilmiş kanunlar müsâid olmadığından dolayı bunların evlâdları için müteferrikalık sınıfı teşkil edilerek kayd olunmağa, sonra da Saray'ın Has odasından ve eskilerinden dahi bu sınıfa çıkarılmağa bağlandı. Daha sonraları padişahların hemşire ve kızlarının çocukları bile müteferrika olduysa da, bu uzun sürmedi. İlim ve fen erbâbından, hatta Divân kâtiblerinden bazılarında dahi müteferrikalık verildi. Ze'âmet ve timâr sahiblerinin çoğu müteferrika olduysa da, kısa sürede bu işe son verildi. Devletin son zamanlarında bu kaynaklar tamamen terk edilerek, Saray'da bulunan bostancılardan çoğu müteferrika oldu. Bunların bir kısmı ulûfeli, diğer kısmı dirlikli olduğundan; ulûfeî müteferrika ve timâr, ze'âmet müteferrikaları adlarıyla anılırdı. Ulûfeîlerin yevmiyesi yüz, sekse ve altmış akçe olmak üzere yüksek ve değişik olup, küçük ruznâmeciden alırdı. Tekâlûde ayrıldıklarında onbinden yirmibeşbin akçeye kadar verildi. Müteferrikaların bir kısmı gedikli olup, mahlûl düştükçe, yerine başkası geçirilir ve sayıları hiç bir zaman artıp eksilmezdi. Bunlar dörtyüzotuzlük kişi iken, sonra beş-aityüze çıkmış, hatta daha da çoğalmışlardır. Müteferrikabeşi nâmnında bir âmirin idâresinde idiler. Müteferrikalar devlet hizmetlerinde bulunmazlar, yalnız padişahın maiyetinde istihdâm edilirdi. Padişah sefere gitse beraber giderler, şehri dolaşmağa çıksa önünden yürürlerdi. Saraydan çıkanlar hepsinin önüne geçtiği gibi, dirlik sâhibleri dahi sayıları vechile birbirine takaddüm ederlerdi. Huzuruna çıktıklarında sadrîazamın ayağa kalkıp müteferrikalara tâzim etmesi kanun idi (Kezâ, s. 20-21, not 2). [Fazla bilgi için, Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, II, 637-638].

Ve etrafda beğlerbeğiler timâr ve ze'âmeti tevcih edüp arz etsünler. Arzları makbûl olsun.

Ve yılda bir kerre rikâb-ı humâyûnuma defterdarlarım irâd ve masrafım okuyalar*. Hıl'at-i fâhireler geydirile⁶⁷.

Ve elli akçe müderris reisülküttâba⁶⁸ ve defter emînine tasaddur ede.

Ve defter emîni, şehîr emîni bölük ağalarına tasaddur ede⁶⁹. Am-mâ defter emîni pâyede defterdara karîbdir. Şehîr emînine ve reisülküttâba tasaddur ede⁷⁰.

Ve defterdarlarım mala⁷¹ hizmet eden kimesnelere yollarına göre çavuşluk ve sipâhlik ve kâtiblik, her kişinin istihkâkına göre⁷² arz etmeğe me'mûr olsunlar⁷³.

Ve sancak ve ze'âmet⁷⁴ dahi lâzım gelürse arz etsünler.

Ve yeniçeri tâifesine her yıl beşer zirâ' lâciverd⁷⁵ çuka ve otuz-iki akçe yaka akçesi ve her birine başına sarmağa altışar zirâ⁷⁶ as-tar versünler**. Ve yayabaşlarına beşer zirâ' sobraman çukası versünler⁷⁷.

Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi. Şimden sonra gelen evlâd-i kirâmım dahi ıslâha⁷⁸ sa'y etsünler.

* Bu bir nevi devlet bütçesinin görüşülmesi demektir.

** II. Murâd yeniçerilerin her birine yedişer endâze çuka, biri buna as-tar olmak ve diğerini başlarına sarmak için de yedişerden ondörder endâze bez ve onbirer akçe yaka akçesi tahsis etmiş, halefi II. Mehmed bunu acemî oğlanlarına tamim etmiştir. Kanunî Sultan Süleyman ise yetim kalıp fodulahârân kul oğlanı denlieniye altışar endâze çuka tayin etti. Sultan Murâd bu çukayı Selânik şehrinde dokumak şartıyla ve mukataâtı olmak üzere tahsis etmiş ve buna mahsûs olarak orada bir anbar da inşa ettirmiş ve bir yayabaşı memur etmişti. Zamanla nefer sayısı artmakta, adı geçen mukataât yetmediğinden bakı-yesi başka yerlerde parası verilerek işletildi. Bilâhire aynen verilme hususu terk edilerek bedeli verildi. Yeniçeri mevâcib defterlerindeki «zemistânî» budur. Bununla beraber memurları olan çuka emînleri ve kâtibleri ile çorbacı denilen zabıtlerin bu hususta pek çok suistimâlleri vuku bulurdu. Çukanın yedi endâze olanına yağmurluk ve altı endâzesine donluk veya mîrahurî denilirdi (TOEM İlâvesi, s. 22, not 1).

Bâb-ı sâni¹⁰⁹

Umûr-ı Saltanata müte'allık
tertîb ü¹¹⁰ âyîn beyânındadır

Evvelâ bir Arz odası yapılsun¹¹¹. Cenâb-ı şerifim pes-i perdede oturup, haftada dört gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım rikâb-ı humâyûnuma arza girsünler.

Divân'a her gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım geldikte çavuşbaşı ve kapucular kethudâsı önlerine düşüp istikbâl etsünler.

Ve ba'z-ı mesâlih için benden (281a) taşraya¹¹² haberi kapu ağası kapucular kethudâsına söylesün¹¹³ ve ol dahi vüzerâma ve kadıaskerlerime ve defterdarlarımaya söylesünler.

Ve bir Has-oda dahi yapılmıştır*. Otuz iki aded Has-oda oğlanı ile içinde biri¹¹⁴ silâhdar** ve biri rikâbdar*** ve biri çuka-

* Bu ifadeler, *Kanunnâme*'nin Fatih devriyle alakasını ispatlamaktadır. Zirâ, gerek Arz odası, gerek Hasoda bu hükümdar zamanında yapılmıştır. Hatta, yukarıdaki ifadede Hasoda'nın Arz odasından önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Fatih'in son zamanlarına kadar Divân'a bizzat padişahlar başkanlık ederlerdi. Bu hükümdarın, celseleri kafes arkasından takib etmesinden sonra vezirler, kazaskerler ve defterdarlar mezkûr odada arza girerlerdi. Hasoda teşkilâtıyla da Kul sistemi başlamış, yani büyük devlet memuriyetleri buradan çıkmalara tevcih edilir olmuştur.

** Erkân-ı havâss-ı cüvânî denilen ağaların birincisi Hasodabaşı ikincisi silâhdar idi. Bu zât padişahın kılıcının muhafızı olup, padişah bir yere hareket edince, başında zülüflü üskûf, elinde sultanın kılıcı ile onun sağında giderdi. Yirmi akçe ulûfesi ve yılda dört elbise hakkı vardı. Daha sonra dârüssaadâ takımından başka Enderûn'da bulunanların âmiri olmuştur. Her gün mâbeynde padişahın nezdinde bulunur, telhis alıp verme vs. gibi vazifeleri ifâ ederdi. Enderûn halkı da silâhdar vasıtasıyla padişaha arzda bulunabilirdi. Bu mansıbdâ bulunanların çoğu sadrîazamlık, kubbe vezirliği, kaptan-ı deryâlik ve Mısır gibi mühim eyâlet vâililikleri ile çıkmışlardır. 1247/1831-32 yılında bu görevde bulunan Giriçli Ali Ağa'nın vefatından sonra silâhdarlık ilga edilmiştir (s. 23, not 1).

*** Padişah yalnız olarak bahçe vs. seyrine çıkmak için ata binince, özenli ağaları mevcut olamayacaklarından, yanında rikâbdar bulunur ve sultanın rikâbını tutardı. Bunun da ulûfesi yirmi akçe olup, yılda dört elbise alırdı. Ön-

dar* ve biri dülbend oğlanı** ola¹¹⁵.

Ve¹¹⁶ oda oğlanlarının¹¹⁷ zabtı obağasına mufavvazdır. Silâhdar dahi acemilere sille çalmağa me'mûrdur. Ve anlar çıkmak lâzım gelse silâhdar ve rikâbdar elli akçe müteferrika olalar¹¹⁸. Riâyet olunursa¹¹⁹ bölük ağası ve çaşnigirbaşı ola. Ve sâir oda oğlanı otuzbeşer¹²⁰ akçe ile çıka¹²¹. Silâhdar kapucubaşı olmak dahi vâki olmuştur. Ve hazîne oğlanı onsekizer¹²² akçe ile ve yirmi akçe ile¹²³ çıka¹²⁴. Kâtibleri yirmi akçe ile bölüğü çıka. Ve kilâr oğlanı onaltı akçe ile çıka¹²⁵.

Ve ta'âmı huzûr-ı âli-şânıma¹²⁶ kilârcıbaşı koya.

Bağçeye bir¹²⁷ bostancıbaşı konulmuştur. Kayığa girildikte bostancılar¹²⁸ kürek çeküp ol dümen duta¹²⁹.

celeri rikâbdar silâhdarın altında ve çukadarın üstünde olduğu halde, sonradan ikincisi kendisine takaddüm etmiştir. Silâhdarlar Enderûn'un birinci derecede adamı olunca, bununla çukadar mevlid vs. gibi resmî günlerde padişahın maiyetinde bulunmak, sâir vakitler hususî dairelerinde oturup dinlenmek usul kabul edildi. Silâhdar ağaların, padişahın huzurunda bulunamadıkları resmî günlerde çukadar ağa, o da bulunamazsa rikâbdar ağa silâhdara vekâlet ederdi (*Kezâ*, not 2).

* Resmî günlerde padişahın has yağmurluğunu taşır ve sağ tarafında yürürdü. Ulûfe ve sâilyânesi rikâbdarınkı gibiydi (s. 24, not 1).

** Buna dülbend gulâmı ve ağası da denilirdi. Padişahın sarıklarına ve çamaşırlarına memur olup, bunların idâre ve temizlenmesine nezâret ederdi. Daha sonra esvâbçibaşı denilen sarıkçibaşılık nâmıyla diğer bir memuriyet teşkil edilerek, dülbend ağasının hizmeti buna verilmiştir. Dülbend ağası Hırka-ı Saâdet dâiresinin temizlik vs. gibi hizmetlerine memur edilmiştir. Bununla beraber rikâbdar ağalığının altındaki yerini ve onun mülâzımı olduğunu muhâfaza etmiştir (*Kezâ*, not 2).

*** Esirlerden ve devşirme oğlanlarından padişaha âid saraylarda ve acemi oğlanları kışlarında terbiye edilenler, muayyen zamanlarda veya gerekli görüldükçe süvari ve piyâde ocaklarına kaydedilir, çavuşluk ve sâire gibi vazifelere tayin olunur, buna «çıkma» veya ocağa, kapıya çıkma denilirdi. Daha sonra devşirme usûlü terk ve kanunu başka bir şekle sokulduğundan bu tabir yalnız saray-ı humâyundan her hangi bir memuriyetle dışarı çıkarılanlar için kullanılmaya başladı (*Kezâ*, not 3).

**** Saray-ı humâyun için ayrılan esirler ve devşirme oğlanlarından bir mîkdârı saray bahçeleri hizmetine memur olduklarından bunlara bostancı denildi. Daha sonra Edirne ve Gelibolu şehirlerinde bulunan saray ve bostanlar da bunların hizmetine verildi. XIX. yüzyılda ise, âmirleri olan bostancıbaşı idaresinde olarak ayrıca bir askerî ocak hâline getirildiler. Bostancıbaşı padişah sarayları ile has bahçeler ve Boğaziçi civarlarının zabta işlerine memur edil-

Ve bayramlarda meydân-ı Divân'a taht kurulup çıkmak emrim olmuştur.

El öpüldükde vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarım kadâdarım olup duralar. Ve hocama ve müftiyü'l-enâma ve¹²⁸ vüzerâma ve kadıaskerlerime ve başdefterdârıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur.

Ve çavuşlar el öpmek kanunumdur. Ve ehl-i mansıbın hurde ehl-i mansıplarından¹²⁹ alay beği el öpmek kanunumdur. Ve müteferrika ulûfe ile olursa el öpmek kanunumdur. Ve çasnigir el öpmek kanunumdur¹³⁰.

Ve za'im ve erbâb-ı timâr el öpmek lazım delğildir.

Za'im müteferrikası yüzellibin akçe ile¹³¹ ise el öpmek kanunumdur.

Ve altmış akçeden¹³² yukarı ve yetmiş akçe kadılar el öpmek kanunumdur.

Ve yirmi akçe müderris el öpmek kanunumdur.

Ve küttâbdan nefer olan reis kâtibleri ve defterhâne kâtibleri, gerek kâtib oldukda¹³³ gerek idde el öpmek kanunum değildir. Ve ehl-i mansıb olan muhâsebeci* ve yeniçeri kâtibi** ve sipahiler kâtibi ve ruznâmeci*** el öpmek kanunumdur.

di. Bostancılardan bir kısmı bu inzibât işleri ve saray-ı humayunun muhafazası ile meşgul olur, diğer kısmı da padişah dairesinde kayıkcılık, saray ve câmi inşaatları için icab eden ahşap malzemeleri, saray odununu İzmid'den nakl eden kadırgalarda kürekçilik ve tayfalık ederlerdi. Ocağın bostancıbaşından sonra en büyük amiri bostancılar kethudâsıydı. Edirne'deki bostancılar da Edirne bostancıbaşısı nâmında ayrıca bir zâbit idâresinde idiler. Yeniçerilerin ilgasını müteakib bu ocak da lağv edildi (Kezâ, s. 24-25, not 4).

* Önceleri muhasebeci, sonra Divân'da harac, evkaf ve sâire nâmlarıyla muhasebecilerin çoğalmasından dolayı başmuhasebeci denilen memur Rumeli muhasebecisi idi. Devletin bütün gelir ve giderleri bu memurun idâresinde olan, evvelâ muhâsebe sonra da başmuhâsebe denilen kaleme tutulurdu. Başmuhâsebe devlet hazinesinin bütün kanun, nizam ve kayıtlarının merkezî ve en önemli bir mevkii olduğundan kesedârı ekseriya defterdarlığa menşe idi (s. 25-26, not 1).

** Buna yeniçeri efendisi de denilirdi. Ocağın ileri gelenlerinden biriydi. Yeniçerilerin kütük ve esâme denilen defterini bilhassa kendi yazar ve bu deftere başkası kalem karıştıramazdı. Dört taksit halinde verilen ulûfe defterlerini tanzim etmek de vazifeleri arasında idi. Bununla beraber yeniçeri ocağının bölük, seğban ve cemaat denilen üç büyük kısmının ve her ortanın ayrıca birer kâtibi dahi vardı (s. 26, not 1).

*** Her gün devlet hazinesine giren ve hazineden harcanan meblâğlar

(281b) Ve bilcümle Divân'a¹³⁴ uzun yeni kaftan ile gelenler hâce* makamındadırlar¹³⁵.

Ve¹³⁶ Cenâb-ı şerifim sefer-i zafer-rehbere müteveccih olsa yanaşmak vüzerâmın ve kadıaskerlerimin ve defterdarlarımın kanundur. Ma'zûl beğlerbeğileri ve beğleri¹³⁷ dahi da'vet edersem yanaşmak kanunumdur.

Ve kendü develerim ve katırlarımdan¹³⁸ ellişer katar katır¹³⁹ vüzerâma ve¹⁴⁰ beşer katar katır defterdarlarıma versünler, zahîrelerin¹⁴¹ götürmek için.

Ve cenâb-ı şerifim ile kimesne ta'âm yemek kanunum değildir. Meğer ki¹⁴² ehl [ü] iyâlden ola. Ecdâd-ı izâmım vüzerâsıyla yerler imiş. Ben ref' etmişimdir.

Ve sefer-i zafer-rehberim vâki' oldukda rikâb-ı humâyûnumda solak***-başı ve peyk***-başı yürüsün.

şimdi yevmiye denilip, o zaman ruznâme denilen deftere kayd olunur ve hazineye teslim edilenleri gösteren tezkire bu memur tarafından verilir. Bu memuriyet daha sonra büyük ve küçük namıyla ikiye ayrıldı. Birincisi yukarıda açıklanan vazifelerle, ikincisi ise müteferrika, çasnigir, çavuş ve kapıcıbaşılardan ulûfelerini Divân'dan alıp tevzi etmekle meşgul olurdu (Kezâ, not 2).

* Devletin kalem işleri zâbitliğine memur zâtlara «hâcegân-ı Divân-ı humâyûn» denilirdi. Daha sonraki muâmelelerde görülen sadelik kaybolup, kuyud ve tetkiklere ihtiyaç hasıl olmakla, yeni birçok kalemler ihdâs edilmiş, böylece hâcegân mansıpları çoğalmıştı. Bunların en yüksek derecesi «manâsıb-ı site» tabir olunan nişancılık, şikk-ı evvel, sâni ve sâlis defterdarlıkları, reisülkütâblık ve defter emînliği idi. Ramazan bayramında icra edilen umûmî tevcihâtta hâcegâna bir senelik olmak üzere münâvebe mansıpları denilen memuriyetler ibka edilir, veya yeniden tevcih olunurdu. Bu makamların başmuhâsebe, büyük ruznâmçe, Anadolu muhâsebesi gibi büyüklere sadrîâzam kethudâsı, defterdar ve reisülkütâb mâzulleri gibi ricâle, küçükleri ise hâcegâna verilir, bunlardan mahrum kalanlara padişah tarafından hediyeler ihân edilirdi (Kezâ, not 3).

** Her birinde yüzer nefer olmak üzere dört ortaya ayrılan «solakan-ı hasa», solakbaşı nâmında bir kumandan idâresinde idi. Bunlar hiç bir zaman azalıp çoğalmaz daima dört yüz kişi bulunurdu. Mahlul düştükçe yerine yeniçerilerin bu nam altında olan altmışıncıdan altmışüçüncü numaraya kadarki cemaatları ortalarından biri alınır. Solaklar gerek sefer ve gerek Dersââdet'deki rikâb-ı humâyûn resimlerinde padişahın etrafında yaya olarak yürürler ve her köprü geçilirken solakbaşı padişah atının gemini tutardı. Alay günleri başlarına tuğlu külâh ve arkalarına beyaz biniş ve üzerine beyaz ve dört kollu kaftan giyerler ve bu kolların ikisini giyip diğer ikisini kuşaklarına sararlardı. Ellerinde yay ve arkalarında tirkeş bulunurdu (s. 27, not 1).

*** Kıyâfetçe solakların başka bir nev'i ve daha süslüsü olan «peykân-ı

Ve bir küçük sandık ile ceyb harçlığı için filori götüröler¹⁴⁴.

Ve her kimesneye evlâdından saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katli etmek münâsibdir¹⁴⁵. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmişdir. Anınla âmil olalar.

Ve Hasodam¹⁴⁶ oğlanına yılda dört def'a¹⁴⁶ kaftan verilsün. Üzerine¹⁴⁷ çatmadan takye ve pabuç verilsün.

Ve mühr-i şerifim vezîria'zamda dursun. Hazînem ve defterhânem¹⁴⁸ mühürlenmek¹⁴⁹ ve açılmak lâzım gelse, defterdarlarım huzûrunda açilsun ve¹⁵⁰ kapansun.

Ve hazîneme dâhil ve hâric olan akçe defterdarlarım emriyle dâhil-hâric olsun.

Bâb-ı sâlis¹⁵¹

Ahvâl-i cerâyim ve ehl-i mansıba
ta'yîn olunan mahsûlâtı ve
elkablârı beyânındadır¹⁵²

Evvelâ cerime kanda¹⁵³ gerek mirî subaşlarına ve gerek ehl-i tîmâr subaşlarına üçbin akçe ola. Ve göz çıkmağa binbeşyüz akçe ola¹⁵⁴. Ve kol kırılmağa¹⁵⁵ bin akçe ola, ve baş yaruğuna elli akçe* ola.

Ve bir kişi bir kişiye fuhs ile söğse şer' ile ta'zir olunup, kırk akçe cerime alına.

Ve bir kişi bir kişinin haremine nâzir olsa yirmi akçe cerime alına.

hassa», onların buldukları sefer ve resmi günlerde bulunurlar ve önlüklerinde yürürlerdi. Bununla beraber solaklar bir vazife ile mükellef olunca peykler hem bir süsten ibaret olup, başka bir hizmetleri yoktu (Kezâ, not 2).

* Hammer, Osmanlı Devletinin teşkilâtına dair yazdığı esere atıfta subaşların baş yaruğı için 500 akçe cerime alacağını zikir etmekte ise de (Devlet-i Osmaniye Tarihi, Atâ Bey trc. III, 220), Kanunnâme'nin gerek BV'deki metninde, gerekse M. Arif Beş neşrinde bu miktarın 50 akçe olduğu belirtilmektedir.

Ve çavuş ve kâtib timârı beğler zincirinden serbestdir, meğer umûr-ı mu'azzama vâki¹⁵⁶ ola.

Ve havâss-ı humâyûnum kurâsı ve timârları¹⁵⁷ beğler zincirinden serbestdir¹⁵⁸. (282a) Götürü defterdarlarım mahsûsdur. Anların lâzım olan hall ü¹⁵⁹ akdi anlara mufavvazdır.

Ve bana yarar hâs defterdarlarım her kimde bulsalar¹⁶⁰, gerek vüzerâmda ve gerek¹⁶¹ gayrıda, ellerinden alup, yerine benim hâs-larımдан bi-hâsil olanları vereler.

Ve¹⁶² vüzerâm oniki kerre yüzbin akçe ile olalar, hâs ol mîkdâr ta'yîn oluna. Ve¹⁶³ anlara âyide benim rikâb-ı humâyûnuma her nereden harac ve âdet-i ağnâmdan¹⁶⁴ ve pîşkeş gelürse vüzerâma ve defterdarlarım dahi hisseleri¹⁶⁵ gelsün.

Ve beğlerbeğiler dahi on kerre yüzbin oniki kerre yüzbine dahi¹⁶⁶ varsun. Ekalli¹⁶⁷ sekiz kerre yüzbin ile¹⁶⁸ oisun.

Ve defterdarlarım¹⁶⁹ hâs verilürse¹⁷⁰, altı kerre yüzbin akçe verilsün.

Eğer hazîneden sâliyâne verilürse sâliyâne âlîdir. Yüzellibinden ikiyüzkırkbine dek verilsün.

Hazînemden vüzerâma sâliyâne verilürse ikiyüzkırkbinden üçyüzellibin akçeye dek¹⁷¹ verilsün. Sâir vüzerâma¹⁷² yüzyirmibin akçe verilsün.

Vezîria'zam tekâ'üd istese senede yüzellibin akçe verilsün.

Ve beğlerbeğiler yüzbin akçe ile mütekâ'id¹⁷³ olalar. Başdefterdar doksanbin akçe ile mütekâ'id ola¹⁷⁴. Ve sâir mal defterdarları seksenbin akçe ile mütekâ'id¹⁷⁵ olalar. Ve sancak beğleri¹⁷⁶ altmışbin akçe ile mütekâ'id¹⁷⁶ olalar.

Ve kızlarım evlâdından olanlara beğlerbeğilik verilmeyüp¹⁷⁷, ağır sancaklar¹⁷⁸ verilsün*.

* Burada, erkek evlâdın oğullarından bahsedilmemesi, onların da kardeş katli maddesinin şümûlünde olduğunu, hatta kızların erkek evlâdına beylerbeylik verilmeyip, ancak ağır sancak tevcihi, onların fitnesinden bile çekinildiğini imâ etmektedir. Nitekim, I. Selim tahta geçince erkek kardeşlerinin oğullarını boğdurtmuştur. (Daha geniş bilgi için bk. Ahmed Mumcu, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katli, Ankara 1963, s. 196, 201 vd.).

Ve¹⁷⁹ vüzerâma otluğumdan kifâyet mîkdârı otluk verilüp¹⁸⁰ şehri emîninden kifâyet mîkdârı odun bahâları¹⁸¹ alalar.

Ve defterdarlarımın âidesi havâss-ı humâyûnumdan gerek iltizâm ve gerek emânet ile ümenâya¹⁸² verilen hâslar kaç yük ise yük başına bin akçe hakk-ı imzâ alalar. Ve mutlaka hazîne-i âmireme akçe teslim olundukda, bin akçeden¹⁸³ yirmi^{183a} akçe kesr-i mîzân alalar. Ve defterdarlara hizmet eden küttâba dahi hakk-ı kitâbet alalar. Ve¹⁸⁴ havâss-ı humâyûnum a'sârından defterdarlarım me'kûlâtına mu'âvenet edeler¹⁸⁵.

(282b) Ve kuzât bir sicilde yedi akçe ve hüccetden otuziki akçe ve sûret-i sicilden oniki akçe ve imzâdan oniki akçe alalar. Ve kısmet-i emvâlden binde yirmi akçe ve nikâhdan bir ise otuziki, sey-yib¹⁸⁶ ise onbeş akçe alalar.

Ve kadıaskerlerime¹⁸⁷ hazineden günde beşyüz akçe ve yeniçeri ağasına günde dörtyüzelli akçe ve mîr-i aleme yüzseksen akçe ve mîrâhûra yüzelli akçe ve kapucubaşlarına yüzellişer akçe ve bölük ağalarına yüzirmibeşer akçe ve çavuşbaşına altmış akçe ve kapucular kethudâsına altmış akçe ve cebeci ve topçubaşına ellişer akçe ulûfe verile*.

Ve cümle elkab böyle yazıla¹⁸⁸

Vezîria'zama¹⁸⁹: düstûr-ı ekrem müşîr-i efham nizâmü'l-âlem nâzîmu manâzımı'l-ümem enîsü'd-devleti'l-kahire celsü saltanati'z-

* Osmanlı Devletinde verilen mağa mutlaka ulûfe denirdi. Devlet hizmetinde bulunanların bir kısmı ulûfeli, bir kısmı da ulûfesizdi. Bununla beraber ulûfesiz demek devletçe tahsisâtı olmamak manasına gelmez; bunlara birer ikişer köyün şer'i ve öşür vs. si hizmet bedeli olarak tevcih edilirdi. Bundan dolayı bunlar doğrudan doğruya devlet hazinesinden ulûfe almayanlar demektir. Ulûfenin mîkdârı her ne kadar yevmiye ile muayyen ise de verilme zamanı yevmi değildi. Pek az memurlara aylık olarak verildiği halde diğerlerine her üç ayda bir kere, yani yılda dört taksit olarak verildi. Her arabî üç ayın isimlerini teşkil eden harflerden alınan birer harften meydana gelen kelimeler o üç ayın taksiti ismini teşkil ederdi. Meselâ, *masar* kelimesi muharrem, safer, rebîülevvel; *recec* lâfzı, rebîülâhır (M. Arif rebîülevvel demiş) cemâziyelevvel, cemâziyelâhır; *reşem* kelimesi, receb, şaban ve ramazan; *lezec* lâfzı ise şevval, zil-kade ve zilhicce ayları ulûfelerine mahsus taksitlerin ismidir. Her taksite mevâcib denilirdi. Mevâcibin birer kısmı muharrem ve cemâziyelevvelde ve kalan iki kısmı da şabanda verildi. Yeniçerilerin mevâcibi Divân-ı humâyûnda, diğer askerlerin mevâcibinin bazıları kuşlalarında, bazıları sergi olarak sadriâzam divânında verilmesi kanundu. Ulufe muhakkak salı günü çıkardı (*Kezâ*, s. 30, not 1).

zâhire müdebbirü umûri'l-cumhûr bi'r-re'yi's-sâib mütemmimü me-hâmîl-enâm bi'l-fikri's-sâkıb müessisü bünyâni¹⁹⁰ d-devleti ve'l-ikbâl muhassısü erkâni's-saltanati¹⁹¹ ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunufi'l-avâtıfıl-meliki'l-a'lâ vezîria'zam . ادام الله اجلاله . Sâir vüzerâya bir mîkdâr^{191a} nâkis yazıla.

Ve müftî efendiye ve hoca efendiye ve kadıaskerlere böyle yazıla : a'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirin efdalü'l-fuzalâi'l-müteverri'in yenbü'ul-fazl ve'l-yakîn vârisü ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselin keşşâf-ü'l-müşkilât-ı dîniyye ve sahhâhu müte'alihkati'l-yakîniyye¹⁹² keşşâfu rümûzi'd-dekayık hallâlu müşkilâti'l-halâyık şeyhülislâm ve'l-müslimîn müftî-i enâmî'l-mü'minin el-müstâğni ani't-tavsîf ve't-tebyîn hocam mevlânâ ve evlânâ¹⁹⁴ Mehmed . ادام الله فضائله ve¹⁹³ hizmet-i fetvâda olan mevlânâ Bedreddin . ادام الله تعالى فضائله .

Ve defterdarlarımâ cânib-i Divân'dan böyle yazıla : iftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbir muhtârü'l-küberâ ve'l-efâhir müstecmaü'l cemîü'l¹⁹⁴ ma'âlî ve'l-mefâhir (283a) zül-kadri'l-etemm ve's-sadri'l-ekrem el-muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-bârî hizâne-i âmiremin defterdarı . دامت مجاله . Ve cânib-i mâliyyeden böyle yazıla : Kıdvetü erbâbi'l-izzî ve'l-ikbâl umdetü ashâbi'l-kadri ve'l-iclâl câmiü vüçûhi'l-emvâl âmirü'l-hazâyin¹⁹⁷ bi-ahseni'l-a'mâl el-muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-a'lâ hizâne-i âmirem defterdarı . دامت مجاله .

Ve beğlerbeğlere böyle yazıla : Emîrü'l-ümerâi'l-kirâm kebîr-ü'l-küberâi'l-fihâm zül-kadri ve'l-ihtirâm sâhibü'l-izzî ve'l-ihtişâm el-muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-meliki'l-a'lâ¹⁹⁸ Karaman¹⁹⁹ beğlerbeğisi . دام اقباله .

Ve sancak beğlerine böyle yazıla : Kıdvetü'l-ümerâi'l-kirâm umdetü'l-küberâi'l-fihâm zül-kadri ve'l-ihtirâm sâhibü'l-izz ve'l-ihtişâm el-muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-allâm²⁰⁰ sancağı beğî . دام عزه²⁰¹ .

Ve yeniçeri ağasına ve sâir²⁰² özengi ağalarına²⁰³ : İftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim câmi'ü'l-mehâmid ve'l-mekârim el-muhtass bi-mezîdi inâyeti Meliki'd-dâim . دام مجده²⁰⁴ .

Ve beş²⁰⁵ yüz akçe taht kadılarına böyle yazıla : Akzâ kuzâtü'l-müslimîn evlâ vülâtü'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazl ve'l-yakîn hüccetü'l-Hak ale'l-halk ecma'in²⁰⁶ vârisü ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselin²⁰⁷ el-

muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-mu'in mevlânâ kadî ²⁰⁸ زیدت فضائله.

Sahn ve dâhil müderrislerine²⁰⁹ : iftihârü'l-ulemâ'i'l-muhakkıkîn muhtârü'l-fuzalâi'l-müdakkıkîn yenbûü'l-fazl ve'l-yakîn vârisü ulûmi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-mu'in²¹⁰ sahn müderrislerinden mevlânâ ²¹¹ زیدت فضائله yazıla²¹².

Ve yüzelli akçe kadılara²¹³ : kıdvetü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fazl ve'l-kelem²¹⁴ mümeyyizü'l-halâl anî'l-harâm mevlânâ kadîsı ²¹⁵ زیدت فضائله yazıla. Anlardan aşağı kadılara²¹⁶ bir fıkra eksik yazıla.

Ve²¹⁷ şehri eminine ve defter eminine ve²¹⁸ reisülküttâba böyle yazıla : iftihârü'l-e'âlî ve'l-lâzım muhtârü'l-ahâlî ve'l-ekârim el-muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'd-dâim ²¹⁹ دام مجده yazıla.

Ve çavuşlara²²⁰ : kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrânçavuş ²²¹ زیدت قدره yazıla.

(283b) Ve kâtiblere : kıdvetü erbâbi't-tahrîr ve'l-kalem ²²² زیدت قدره yazıla.

Ve sâhib-i saltanat olup itâ'at eden²²³ hâkimlere -ki celîlü'l-kadr olalar-²²⁴ ve eğer memleketinde²²⁵ sâhib-i sikke ve hutbe ise; cenâb-ı emâret-me'âb uhuvvet-nisâb rif'at-iktisâb izzet-intisâb melikü'l-fa'âl melekîyyü'l-hısâl el-mahfûf bi-sunûfi avâtufi'l-Meliki'l-allâmhâkimi ²²⁶ دامت معاليه tahiyât-ı sâfiyât ve teslimât-ı vâfiyât -ki mahz-ı inâyet-i pâdişâhiden sâdir olur- mütâla'a kılındıktan sonra ma'lûm ola ki ve âlâmet yazılmayup «siz» deyü hitâb oluna, Aşağasında, bâki vesselâm²²⁶ yazıla.

Eğer hutbe ve sikke sâhibi olmayup, lâkin vilâyetinin abâ anced hâkimi ise : cenâb-ı emâret-me'âb eyâlet-nisâb bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-allâmhâkimi ²²⁷ دام علومه tevki'i refi'i humâyûn vâsil olıcak ma'lûm ola ki, deyü hitâb olunup, aşağısında sâiriye yazıldığı gibi, şöyle bilesin âlâmet-i şerife i'timâd kılasun deyü²²⁷ yazıla.

Ve oğlum şehzâde ²²⁸ ادام الله عمره 'ya hüküm yazılmak lâzım gelse böyle yazıla : ferzend-i ercend-es'ad ü emced vâris-i mülk-i Süleymanî nûr-ı hadaka-i sultânî ru'usü's-selâtin sâhibü'l-izzî ve't-temkîn mahzu lûtfi'llahi'l-ekrem²²⁹ oğlum Sultân Cem ²³⁰ ادام الله شاه yazıla.

Ve molla-zâdelere ve paşa-zâdelere: kıdvetü'l-mehâdîmi'l-kirâm umdetü'l-mefâhîmi'l²³⁰-izâm ve'l-fihâm yazıla²³¹.

Ve²³² sultânlardan olan havâtin-i muhteremeden²³³ birisine²³⁴ hüküm yazılmak lâzım gelse²³⁵: iffet-penâh-i sûtret* ve izzet-câh-ı devlet²³⁶, dürretü dürci's-selâtin, gurretü burci'l-havâkîn, el-afifetü'r-refi'ati'l-masûnati'l-mükerrreme, ve's-şerîfetü'l-azizeti'l-muhteremati'l-mu'azzama²³⁷, seyyidetü'l²³⁸-havâtin, a'zamu benâti's-selâtin kızım sultân veyâhud²³⁹ oğlum Sultân Mahmûd²⁴⁰ kızı Âyişe²⁴¹ ²⁴² دامت عصمتها deyü yazıla**.

Temmeti'l-Kanûnü'l-Osmaniyye²⁴².

* سترت şeklinde yazılan bu kelime Dozy'nin iffet, namus, avret şeklinde verdiği mânaya uygun olarak okunmuştur (Bk. Reinhart Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, 2. Baskı, Leide-Paris 1927, I, s. 632).

** *Bedâiyü'l-vekayî'de*, Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebi'nin Kanunî'nin emriyle elkabda bazı tasarruflarda bulunduğu ve o sırada bu elkabın kullandığı zikir edilmekte ise de, aslının yukarıda beyân edildiği şekilde olduğu ve yeri gelince Sultân Süleyman zamanındaki elkab örneklerinden de bahs edileceği belirtilmektedir (283b-284a). Ancak eser I. Selim'in saltanatının sonunda bittiğinden bu arzu gerçekleştirilememiştir.

NÜSHA FARKLARI

- 1 Bilgi ki evvelâ TE: evvelâ ma'lûm ola ki BV.
 2 defterdarımdır BV: + ve TE.
 3 ve TE: -BV.
 4 ri'âyeten ... almak TE: üzerine almak ri'âyeten lâzım ve BV.
 5 karışmasun TE: karışmayup BV.
 6 ve ... aşağı BV: andan sonra TE.
 7 sair ... ağaları TE: -BV.
 8 kapucubaşları BV: kapucubaşı TE.
 9 mal TE: ve BV.
 10 yukarıdurlar ve BV: -TE.
 11 akçelik beğ BV: akçe, belki TE.
 12 ağalardan TE: ağalarda BV.
 13 mirâhûr-ı sâni BV: mirâhûr TE.
 14 sipâhî oğlanları ... silâhdarlar ağası altına BV: -TE.
 15 humâyûnumda BV: humâyûnda TE.
 16 nişancının BV: nişancılarım TE.
 17 eder. Ve TE: ederler. Eğer BV.
 18 ekmekte TE: etmekte BV.
 19 kadıaskerler TE: kadıaskerinin BV.
 20 mahrûsamda TE: mahrûsamda BV.
 21 mertebede, oturmakta BV: mertebe, oturmada TE.
 22 ve BV: -TE.
 23 vüzerâm ve BV: -TE.
 24 ihtiyâr TE: + ve BV.
 25 yollarıdır BV: yoludur TE.
 26 defterdarlarımın BV: defterdarılarının TE.
 27 olanların BV: olanın TE.
 28 beğlerinin TE: beğinin BV.
 29 beğleri cümle BV: beğler götürü TE.
 30 üzerine BV: üstüne TE.
 31 defterdarları TE: defterdarı BV.
 32 ağasına BV: ağası TE.
 33 akçe BV: -TE.
 34 beğlerbeği BV: beğlerbeğiler TE.
 35 ve Âstânemden BV: Âstânemde TE.
 36 yer BV: yiyeler TE.
 37 verilsün BV: yesün TE.
 38 olbir BV: ol TE.
 39 neferi ile verilsün BV: neferleriyle yesün TE.
 40 kadıaskerler TE: kadıasker BV.
 41 ve BV: -TE.
 42 beğler BV: beğ TE.
 43 ma'zûl beğlerbeğiler ... defterdarlar altına TE: nişancı altına ve defterdarlar altına, ma'zûl beğler ve beğlerbeğilerden her kangısı girse vüzerâ altına BV.
 44 eğer TE: + yeni BV.
 45 defterdarlığından BV: defterdarlığında TE.
 46 ağalığından BV: ağalığında TE.

- 47 her vezir BV: vüzerâlar TE.
 48 izni olmadın BV: emrinsüz olmaz TE.
 49 hâric-i hazine ola BV: hâric olur TE.
 50 beğlerbeğliği BV: beğlerbeğlerim TE.
 51 anlara TE: ana BV.
 52 ve cümle BV: müşâvere TE.
 53 ahkâm umûma BV: ahkâmı TE.
 54 ahkâmı BV: ahkâm TE.
 55 de'âvî hükmünü BV: da'vâ hükmün TE.
 57 mahfiyyeyi ... duymaya BV: mahfiyye sâni dönmeye TE.
 57 pâyeden çıkarlar BV: pâyede çıkarlar TE.
 58 ve TE: + büyük BV.
 59 dahi BV: -TE.
 60 kadı BV: -TE.
 61 reisülküttâb TE: -BV.
 62 merâtibinde TE: merâtibi-ne BV.
 63 sipâhiler ... altına BV: -TE.
 64 ve BV: -TE.
 65 Divân'a TE: Divân'da BV.
 66 kaftanı ile geleler BV: giyerler TE.
 67 ulûfeli müteferrika TE: ulûfe müteferrikası BV.
 68 olup TE: -BV.
 69 olmak kanunumdur BV: olmakdır TE.
 70 ve BV: -TE.
 71 dâhil ve sahn BV: sahn ve dâhil TE.
 72 akçe BV: + ile TE.
 73 medreseye ... yirmibeş TE: medreselerinden yirmibeş akçe BV.
 74 andan TE: -BV.
 75 olup BV: olur TE.
 76 olurlar BV: olur TE.
 77 mevleviyete karibdir BV: mevleviyetdedir TE.
 78 ki BV: -TE.
 79 mal defterdarlığı BV: defterdarlık TE.
 80 kanunumdur TE: kanundur BV.
 81 ile TE: -BV.
 82 oğulları dahi kezâlik TE: oğlu BV.
 83 olalar TE: ve sancak beği oğulları otuzbin akçe ze'âmet ala BV (Takdim-te'hîr var, bk. not: 85).
 84 beğlerbeği BV: beğlerbeğiler TE.
 85 ve sancak ... ala BV: -TE (not: 83 ile takdim-te'hîr).
 86 verile BV: vereler TE.
 87 efendî BV: efendinün TE.
 88 ulûfeye ... olalar TE: ulûfe verile BV.
 89 kırbeşer BV: kırkbeş TE.
 91 oğulları TE: oğlu BV.
 91 ze'âmet verile BV: timâra emir vereler TE.
 92 altubinden BV: altıdan TE.
 93 vermesi TE: vermeleri BV.
 94 vermeğe BV: vermeği TE.
 95 olsunlar BV: olsun TE.
 96 akçeyi BV: akçe TE.
 96a defterdarlarım TE: defterdarım BV.
 97 fâhireler geydirile BV: fâhire geysünler TE.
 98 reisülküttâba TE: reisülküttâb BV.
 99 ve defter ... tasaddur ede TE: -BV.
 100 ede TE: eder BV.
 101 mala BV: -TE.
 102 her ... göre TE: -BV.
 103 olsunlar BV: olsun TE.
 104 ze'âmet BV: ze'âmetlik TE.
 105 lâciverd BV: -TE.
 106 otuziki ... altışar zirâ BV: -TE.

- 107 ve yayabaşlarına ... ver-
sünler BV : -TE.
108 kirâmım dahi islahâ BV :
kirâmımdan dahi islahâna TE.
109 bâb-ı sâni BV : -TE.
110 ü BV : -TE.
111 yapılsun TE : yapılsun BV.
112 taşraya BV : taşra TE.
113 söylesün TE : söyleyüp BV.
114 içinde biri TE : biri içinde
BV.
115 ola TE : -BV.
116 ve BV : -TE.
117 oğlanlarının BV : oğlanının
TE.
118 olalar TE : ola BV.
119 olunursa BV : olunsa TE.
120 otuzbeşer BV : otuzbeş TE.
121 çıka BV : -TE.
122 onsekizer BV : onsekiz TE.
123 ve yirmi akçe ile BV : -TE.
124 kâtibleri yirmi ... ile çıka
BV : -TE.
125 âlişânıma BV : âlişâna TE.
126 bir BV : -TE.
127 bostancılar BV : bostancı
TE.
128 ve hocama ... enâma ve
BV : -TE.
129 mansıplarından BV : man-
sıplardan TE.
130 ve çâşnıgır ... kanunumdur
TE : -BV.
131 ile BV : -TE.
132 akçeden TE : akçe BV.
133 oldukça BV : + ve TE.
134 Divân'a BV : + varan TE.
135 gelenler ... makamındadır-
lar BV : geleler. Anlar hâce maka-
mındadır TE.
136 ve BV : -TE.
137 beğlerbeğleri ve beğleri
BV : beğlerbeğler ve beğler TE.
138 develerim ve katırlarımdan
BV : devam ve katırımdan TE.
139 katır TE : -BV.
140 ve BV : -TE.
141 versünler zahirelerin BV :
verilsün hazinelerin TE.
142 ki BV : -TE.
143 götüreler BV : getüreler
TE.
144 münâsibdir TE : münâsib
görüüp BV.
145 Hasodam BV : odam has
TE.
146 defa BV : + hâl'at TE.
147 üzerine TE : ve BV.
148 ve defterhânem TE : -BV.
149 mühürlenmek BV : + lâ-
zım gelse TE.
150 huzûrunda açılış ve BV :
emriyle huzûrlarında açılış TE.
151 bâb-ı sâlis BV : -TE.
152 ve elkabları beyânındadır
BV : beyân eder TE.
153 kanda BV : kanunda TE.
154 ola TE : -BV.
155 kırınağa TE : ufatmağa
BV.
156 vâki BV : -TE.
157 timârları BV : timârı TE.
158 beğler ... serbestdir TE :
-BV.
159 ü BV : -TE.
160 bulsalar BV : bulalar TE.
161 gerek TE : -BV.
162 ve TE : -BV.
163 ve BV : -TE.
164 ve âdet-i ağnâmdan BV :
-TE.
165 hisseleri TE : hissesi BV.
166 dahi BV : -TE.
167 ekallî BV : evvelâ TE.
168 ile BV : -TE.
169 defterdarlarıma TE : def-
terdarlar BV.
170 verilürse BV : verilsün TE.
171 dek TE : varınca BV.
172 vüzerâma BV : vüzerâyâ
TE.

- 173 mütekâ'id BV : teka'üd TE.
174 başdefterdar ... ola BV :
-TE.
175 beğleri BV : beğler TE.
176 mütekâ'id BV : -TE.
177 verilmeyüp BV : verilmesün
TE.
178 sancaklar BV : sancak TE.
179 ve BV : -TE.
180 verilüp BV : ve TE.
181 bahâları TE : bahâ BV.
182 ile ümenâyâ TE : -BV.
183 akçeden TE : akçede BV.
183a yirmi BV : yirmiiki TE.
184 ve BV : -TE.
185 edeler BV : + ve cenâb-ı
gerifîme her ne yerden pişkeş geise
vüzerâma ve defterdarlarıma hisse
vereler TE (TE'de mükerrer, bk. sh.
28).
186 seyyib BV : akçe seyyibe
TE.
187 ve kadiaskerlerime BV :
kadiaskerime TE.
188 ve cümle ... yazıla TE :
böyle yazıla cümleye elkab BV.
189 vezirîa'zama BV : vezirîa'-
zam TE.
190 bünyâni BV : cenâbî TE.
191 saltanatı TE : sa'âdeti BV.
191a mıkdar TE : fıkra BV.
192 yakiniyye BV : تعينه TE.
193 halâyık BV : hakâyık TE.
194 ve eviânâ BV : -TE.
195 ve TE : -BV.
196 cemîü'l BV : -TE.
197 hazâyın BV : خزين TE.
198 a'lâ BV : allâm TE.
199 Karaman TE : -BV.
200 sâhibü'l-izz ... Melikî'l-allâm
TE : -BV
201 sancağı beği دام عزه BV : -TE.
202 ve yeniçeri ... sâir TE : -BV.
203 ağalarına BV : böyle yazı-
la TE.
204 دام مجده BV : -TE.
205 beş BV : ve beşer TE.
206 hüccetü'l- ... ecma'in BV :
-TE.
207 mürselin BV : + hüccetü'l-
Hakk ale'l-halk ecma'in TE (takdim-
te'hîr, bk. nr. 206).
208 mevlâna kadî زیدت فضائل BV :
-TE.
209 ve dâhil müderrislerine BV :
mollalarına ve dâhil mollalarına TE.
210 Melikî'l-mu'in TE : müder-
risin BV.
211 sahn ... زیدت فضائل BV : -TE.
212 yazıla TE : -BV.
213 kadırlara TE : + böyle ya-
zıla BV.
214 ve'l-hükkâm ... ve'l-ke'lâm
BV : el-İslâm umdetü vülâti'l-enâm
TE.
215 mevlânâ زیدت فضائل BV : -TE.
216 kadırlara TE : -BV.
217 ve TE : -BV.
218 defter emînine ve BV : -TE.
219 دام مجده BV : -TE.
220 çavuşlara BV : + böyle ya-
zıla TE.
221 زیدت قدره BV : -TE.
222 ve'l-kalem زیدت قدره BV : -TE.
223 eden BV : + celîlü'l-kadr
TE.
224 ki ... olalar BV : -TE.
225 memleketinde BV : memle-
ketde TE.
226 cenâb-ı emâret-me'âb ...
vesselâm BV : uhuvvet-me'âb TE.
227 Eğer hutbe ... kılasın deyü
BV : eğer vilâyetin abâ an-ced hâki-
mi ise, hutbe ve sikket sâhibi değil ise
emâret-me'âb TE.
228 ya BV : -TE.

- 229 ekrem BV : kirâm TE.
 230 mefâhîmî BV : ma'âzîmî
 TE.
 231 ve'l-fihâm BV : -TE.
 232 ve BV : + havâtinden TE.
 233 olan ... muhtermeden BV :
 -TE.
 234 birisine BV : birine TE.
 235 gelse BV : + böyle yazıla
 TE.
 236 devlet TE : -BV.
 237 havâkîn ... muhteremetü'l-
 mu'azzama BV : -TE.
 238 seyyidetü'l- BV : seyyidü'l
 TE.
 239 kızimsultân veyâhud BV :
 -TE.
 240 Mahmûd TE : -BV.
 241 Ayiçe TE : -BV.
 242 temmetü'l ... Osmaniyye
 BV : temmetü'l-kitâb bi-avni'llahi'l-
 Melki'l-vehhâb. Tahriren fi gur-re-i
 zilhicce eş-gerife sene 1029.